

Prividna nereferecijalnost kao način stjecanja imuniteta govornika

Lukšić, Sandra; Zovko Dinković, Irena

Source / Izvornik: **Jezikoslovlje**, 2019, 20., 353 - 390

Journal article, Published version

Rad u časopisu, Objavljena verzija rada (izdavačev PDF)

<https://doi.org/10.29162/jez.2019.13>

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:798074>

Rights / Prava: [Attribution 4.0 International](#)/[Imenovanje 4.0 međunarodna](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-09-20**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

UDK 811.163.42'367.626.6

811.112.2'367.626.6

Izvorni znanstveni članak

Prihvaćen za tisak 07.09.2019.

<https://doi.org/10.29162/jez.2019.13>**Sandra Lukšić¹****Irena Zovko Dinković²**¹ Filozofski fakultet Split² Filozofski fakultet Zagreb

Prividna nereferecijalnost kao način stjecanja imuniteta govornika

U radu se na pragmatičko-semantičkoj razini istražuje prividno nereferecijalna uporaba zamjeničke imenice *čovjek* i zamjenice *man* u funkciji subjekta za izražavanje neodređene osobnosti u hrvatskom i njemačkom jeziku. Prividno nereferecijalna uporaba navedenih izraza podrazumijeva njihovu uporabu u situacijama kada se isti referiraju na konkretne, ali prikrivene referente, neovisno o njihovu spolu. Cilj je rada prikazati na koji način takva uporaba subjektivne perspektive govornika može biti zamijenjena objektivn(ij)om te koje su pragmatičke implikacije takve zamjene. Metodologija rada uključuje analizu primjera prividno nereferecijalne uporabe zamjeničke imenice *čovjek* i zamjenice *man* na građi koja je ekscerpirana iz hrvatskih i njemačkih tiskovina (*Jutarnji list*, *Večernji list*, *24 sata*, *Spiegel*, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, *Süddeutsche Zeitung*), iz pripovjetke *Das Verbrechen* (*Grieh*) Mele Hartwig i romana *Na rubu pameti* Miroslava Krleže. Analizirani primjeri uporabe kategoriziraju se sukladno vlastitoj dvojnoj tipologiji i pristupu temi prividne nereferecijalnosti. Rezultati analize pokazuju da prividno nereferecijalna uporaba izraza *čovjek* i *man* može predstavljati snažan mehanizam provedbe strategije imunizacije subjekta (govornika, čitatelja, doživljača, pisca, odnosno naratora), koji stječe imunitet tako što se distancira od svog iskaza, odmiče od vlastitog iskustva uopćavajući ga, prikriva egocentričnost te neizravno pomiče svoju odgovornost na druge kolektivne entitete.

Ključne riječi: *čovjek*; *man*; prividno nereferecijalna uporaba; imunizacija; pragmatika.

1. Uvod

U jezikoslovnoj literaturi određenost i neodređenost smatraju se pragmatičko-semantičkom kategorijom te rezultatom apstraktnoga mišljenja, koje je u svih naroda isto. Ako je tomu tako, onda nema jezika za koji bi se moglo reći da nema neki način njezina izražavanja premda ne uvijek isti. Stoga je (ne)određenost i logička i lingvistička univerzalija (Silić 2000: 404).

Jezična sredstva kojima se kategorija određenosti i neodređenosti izražava u pojedinom jeziku različita su. Tako se, primjerice, imenica *čovjek* sa značenjem sličnim zamjениčkom često koristi za izražavanje neodređenosti u različitim jezicima svijeta (Kordić 2001: 467). Termini *neodređenosti* i *uopćenosti* također se često u literaturi preklapaju (npr. Simeon [1969: 902] kaže da je kategorija neodređenosti „kategorija kojom se neka pojava ili predmet gleda ili lingvistički prikazuje u najopćenitijem *neodređenom* smislu“) pa tako i u hrvatskim gramatikama pojam neodređenosti obuhvaća uopćenost (općenitost) (Kordić 2001: 467), a sama određenost i neodređenost najčešće se vežu uz pojam *referencije*. Referencija je jedan od kohezivnih resursa teksta, koji se odnosi na povezanost riječi i izvanjezične stvarnosti (Wales 1989: 396), tj. na odnos koji postoji između izraza u tekstu i entiteta u vanjskome svijetu. Pomoću tih spona ili odnosa upućujemo na sudionike komunikacijskog procesa kao i na elemente okolnosti u kojima se taj proces odvija i čijem se identitetu nastoji ući u trag. Ispitivanje referencijskih odnosa u tekstu pogodno je za opis funkcija riječi kao što su zamjenice i determinatori, kojima se označuju i identificiraju imenske skupine unutar teksta.

2. Ciljevi i metodologija rada

U ovoj eksploratornoj kvalitativnoj studiji istražuju se forički odnosi između imenice *čovjek* u zamjениčkoj funkciji u hrvatskome jeziku i zamjenice *man* u njemačkome jeziku te njihovih referenata. Budući da se imenica *čovjek* i zamjenica *man* mogu upotrebljavati kao sredstva neodređeno-osobnog načina izražavanja (Kordić 2001; Helbig i Buscha 2001: 232), referencijski odnosi koje ostvaruju mogu biti dvosmisleni i ovisni o specifičnom kontekstu. Značenje konteksta, kao i mnogobrojnih njegovih aspekata (tzv. *referentne točke* koje uključuju identitet sudionika komunikacijskog procesa, vrijeme, mjesto, tip diskursa, prethodni diskurs itd., v. Trask [2005: 48]), vrlo je važno u određivanju ispravnih referencijskih odnosa između deiktičkih kategorija i njihovih referenata.

Prvi je cilj rada istražiti referencijske odnose između zamjeničke imenice *čovjek*¹ i zamjenice *man* i njihovih referencata u kontekstu prividno nereferecijalne uporabe, tj. kada subjekt iz nekog razloga želi „prijeći“ u sferu općenitosti (*ja/ich* → *čovjek/man*; *čovjek/man* → *ja/ich*).

Drugi je cilj istražiti one primjere prividno nereferecijalne uporabe imenice *čovjek* i zamjenice *man* u kojima je, osim referencije na govornika/doživljača, prisutno i upućivanje na druge sudionike komunikacijskog procesa (*čovjek/man* → *ja* + drugi ljudi).

U radu polazimo od tri glavne pretpostavke, od kojih se prva odnosi na dva temeljna razloga prividno nereferecijalne uporabe navedenih izraza: 1) uopćavanje vlastitog iskustva, između ostalog u svrhu izražavanja anonimnosti i skromnosti govornika i 2) izbjegavanje preuzimanja odgovornosti za ono što je komunicirano te stjecanje imuniteta u diskursu. Primjeri uporabe imenice *čovjek* i zamjenice *man* kao sredstava neodređeno-osobnog načina izražavanja analizirani su u tekstovima koji potječu iz tri hrvatske i tri njemačke tiskovine (*Jutarnji list* [JL], *Večernji list* [VL], *24 sata* [24s], *Frankfurter Allgemeine Zeitung* [FAZ], *Spiegel* [SP] i *Süddeutsche Zeitung* [SZ]) te iz pripovjetke *Das Verbrechen* (Grijeh) Mele Hartwig i romana *Na rubu pameti* Miroslava Krležę. Tekstovi, dakle, pripadaju korpusima s različitim funkcionalnim stilovima, koji nisu vremenski kompatibilni, no odabrani su sukladno sljedećim dvjema pretpostavkama koje u radu istražujemo: izrazi *čovjek* i *man* za izražavanje prividne nereferecijalnosti u suvremenoj jezičnoj uporabi u okviru kategorije (ne)određenosti – koju Silić (2000: 404) smatra višenačinskom jezičnom univerzalijom, a Fekete (1969) definira oprekom opće/individualno, tj. zbir/individua – ukorijenjeni su u prošlosti, što znači da uporaba tih izraza kao „novih“ neodređeno-osobnih zamjenica nije inovacija u zamjeničkom sustavu dva-ju jezika, koja se dogodila krajem prošlog ili početkom ovog stoljeća, već pojava do koje je došlo bitno ranije.² Mišljenja smo da su te zamjenice kao neodređeno-osobna kategorija ponovno dobile na važnosti među govornicima suvremenog hrvatskog i njemačkog jezika kao strateška metoda pomoću koje sudionici komunikacijskog procesa mogu na jednostavan način izbjeći odgovornost za ono što je komunicirano. Treća je pretpostavka našega rada da prividno nereferecijalna upo-

¹ Simeon (1969) definira *zamjeničke imenice*, u koje ubraja i imenicu *čovjek*, kao nositelje oznaka koje ih združuju s drugim entitetima (predmetima i osobama) danog razreda.

² O postupnoj uporabi imenice *čovjek* kao zamjenice u hrvatskome jeziku 70-ih godina prošlog stoljeća piše Stjepan Ivšić (1970: 350), dotičući se i zamjenice *man* u njemačkom jeziku: „To što je u nas u procesu, tj. prelaženje imenice *čovjek* u značenje zamjenice izvršeno je već odavno u njemačkom jeziku u kojem se razlikuje *der Mann* i *man*. Tako je i u francuskom jeziku *on* (*On parle français*) od lat. *homo*.“

raba imenice *čovjek* i pronominalnog *man* nije karakteristika jednog određenog funkcionalnog stila. Novinarsko-publicistički i književnoumjetnički funkcionalni stil, kojima pripada ekscerpirana građa, u ovome se radu promatraju s motrišta „jezika u uporabi“, što znači da se pojmu *jezika književnosti* (Fowler 1971) pristupa putem *koncepta literarnosti*,³ tj. svojstva teksta i konteksta nasljeđenog u modelu *jezika u uporabi*, nasuprot modelu *jezika u izolaciji*. Citirajući Silićev i Pranjkovićev (2007: 387) opis književnoumjetničkog funkcionalnog stila, kojemu je „zahvaljujući njegovoj individualnoj slobodi otvoren put k svim drugim funkcionalnim stilovima“, naše je stajalište da za potrebe ovoga istraživanja književnoumjetnički stil ne stavljamo izvan granica cjelokupnog jezičnog sustava, već da građu ovoga korpusa promatramo kao kontekstualni i pragmatički okvir unutar kojeg se realizira prividna nereferecijalnost kao pragmatičko-semantička kategorija. Smatramo da je takvo polazište u odabiru građe iz dva različita korpusa u skladu s postavkama suvremene lingvistike, što se neizravno može potkrijepiti daljnjim opisom književnoumjetničkog funkcionalnog stila u Silić i Pranjković (2007: 387): „Zato u njemu (književnoumjetničkom stilu, op. a.) ima i pojava znanstvenog stila, i pojava administrativno-poslovnoga stila, i pojava novinarsko-publicističkog stila, i pojava razgovornog stila.“ Smatramo da ne postoji zapreka analizi korpusa koji pripadaju različitim funkcionalnim stilovima u svrhu proširenja i redefiniranja postojećih lingvističkih opisa kategorije (ne)određenosti koja je u fokusu našeg rada. U nastavku ukratko pojašnjavamo razloge odabira korpusa, koji sam po sebi nije u središtu našeg istraživanja, već su to pojavnosti izraza *čovjek* i *man* u okviru prividne nereferecijalnosti u navedenom korpusu.

Prozna djela iz kojih smo crpili građu za ovo istraživanje pripadaju razdoblju kasnog ekspresionizma i postekspresionizma,⁴ odnosno postimperijalnog narativnog nasljeđa (v. Grubišić Pulišelić 2018), koje karakteriziraju velika društvenopolitička previranja i političko-aktivističke tendencije. Narušeni međuljudski odnosi, potisnuto nasilje i antagonizam spram svih oblika autoriteta zahtijevaju od autora stvaranje društveno angažirane književnosti (fr. *auteur engagé*), koja je prepoznata u djelima odabranih autora. U njima su prepoznati elementi ekspresionizma,

³ *Koncept literarnosti* postulirao je Jakobson 1921., smatrajući da *literarnost*, kao ni *poetska funkcija jezika* nisu isključivo svojstvo književnosti. Riječ je o vrsti izražajnosti koja prelazi granice književnosti i koja je prisutna i u drugim funkcionalnim stilovima, npr. u novinarsko-publicističkom (istaknule S. Lukšić i I. Zovko Dinković).

⁴ Kasna faza ekspresionizma trajala je od 1918. do 1925. godine. Pripovjetka *Das Verbrechen* (*Grijech*) objavljena je 1927., a roman *Na rubu pameti* desetljeće kasnije, 1938. godine, no posve je neupitno da Krleža (1893. – 1981.) i Hartwig (1893. – 1967.) pišu u istom povijesnom, filozofskom i kulturnom kontekstu (usp. Weissstein 2011; Fähnders 1998).

budući da je njegova ključna značajka naglašavanje čovječnosti i uzvišenosti ljudskoga kroz kritiku građanskoga društva, obračunavanje s prešućenim temama (tabuima) i prikazivanje društvene realnosti, koja je i danas relevantna u kontekstu sveopće krize ljudskoga društva. Razlog uporabe izraza *čovjek* i *man* za izražavanje prividne nereferecijalnosti u tim djelima treba tražiti u raspadu vlastitog *ja* (tzv. *Ich-Zerfall*) (v. Weisstein 2011: 24), kao i u nastojanju autorâ da se društveni fenomeni opisuju iznutra, a ne izvana: „Expressionism meant depicting the inside of a phenomenon without depicting the outside in a way that it could be recognised.“⁵ Krleža je bio povezan s austrijskom literaturom tog vremena (v. primjerice, razgovor s prof. Reinhardom Lanerom, *Vijenac* 437, 2010),⁶ a u vrijeme konstituiranja njegove proze važan utjecaj imali su autori poput Roberta Musila, koji je 30-ih godina objavio svoje najznačajnije djelo *Der Mann ohne Eigenschaften*. Krleža je čitao Musila, stoga i naslov njegova romana *Na rubu pameti (O ljudskoj gluposti)* podsjeća na predavanje koje je Musil održao u Beču 1937. godine pod nazivom *Über die Dummheit (O gluposti)* (Thiher 2009: 14). Austrijska spisateljica Mela Hartwig, jedna od tadašnjih malobrojnih spisateljica, u to je vrijeme već objavila svoju novelu *Das Verbrechen (Grijeh)*, u kojoj tematizira i za današnjeg čitatelja tabuiziran odnos između oca i njegove malodobne kćeri, kako bi stvorila okvir za prikaz dekonstrukcije ženskog identiteta na temelju mizoginih teorija (v. Grubišić Pulišelić 2018: 97). U kontekstu navedenog i imajući na umu da je riječ o epohi koja je u jezik književnosti unijela radikalne promjene uvođenjem neologizama i novih sintaktičkih formi, odabir tih dvaju proznih djela koja čine korpus našeg istraživanja smatramo prikladnim za kvalitativnu analizu prividne nereferecijalnosti pomoću pronominalnih izraza *čovjek* i *man* na pragmatičko-semantičkoj razini. Njihovu uporabu u kontekstu prividne nereferecijalnosti valja promatrati u svjetlu okretanja autora tog doba (30-te godine 20. stoljeća) novim strategijama u uporabi jezika, koje su za cilj imale retoričko distanciranje govornika/naratora/pisca od iskaza iz različitih razloga. U rasvjetljavanju tih razloga nužno je u obzir uzeti kontekst njihove uporabe u različitim vremenskim razdobljima i funkcionalnim stilovima.

Pragmatička analiza primjera prividno nereferecijalne uporabe podrazumijeva inherentno kontekstualiziran pristup, odnosno uključivanje konteksta i njegovih aspekata, kao i ko-teksta, kako bi se pomoću šireg tekstualnog okruženja ispravno interpretirali referenti zamjeničke imenice *čovjek* i zamjenice *man*. Analizirani frag-

⁵ ‘Ekspresionizam podrazumijeva opis fenomena iznutra, ali ne i izvana na način na koji bi mogao biti prepoznat.’ (John Galsworthy u predavanju *On Expression*, Weisstein 2011: 24).

⁶ Dostupno na: www.matica.hr. Datum posjete stranici: 8. lipnja 2019.

menti diskursa odabrani su kao ogledni primjeri naizgled generalizirane uporabe zamjениčke imenice *čovjek* i zamjenice *man*, koje predstavljaju strateška sredstva oduzimanja perspektive „ja-sada-ovdje“ i iza kojih stoje sasvim konkretni referenti, najčešće sam govornik/doživljač. Sukladno različitim stupnjevima uključenosti govornika/doživljača u semantički spektar zamjениčke imenice *čovjek* i zamjenice *man* izvodi se njihova klasifikacija. Klasifikacija se temelji na sustavu koji je za englesku zamjenicu *one*, inače jedan od semantičkih srodnika hrvatske zamjениčke imenice *čovjek* i njemačke zamjenice *man*, detaljno razradila Wales (1980), zatim na pristupu zamjenici *man* koji zagovara Helbig (1997) te na pragmatičkim svojstvima zamjениčke imenice *čovjek*, koja je temeljito opisala Kordić (2001).

3. Teorijski okvir

3.1. Zamjениčka imenica *čovjek*⁷

U hrvatskom jeziku neki autori imenicu *čovjek* često dovode u vezu sa situacijama u kojima se izražava bezličnost, npr. „...bezličnost može biti izražena i leksički, i to najčešće imenicom *čovjek*, npr. **Čovjek** od njih ne može doći do riječi...“ (Silić i Pranjković 2007: 318). Ipak, u ovome radu nismo skloni imenicu *čovjek* u njezinoj zamjениčkoj funkciji dovoditi u vezu s izražavanjem bezličnosti jer bi bezličnost (eng. *im-personality*) podrazumijevala nepostojanje osobe određenog lica kao činitelja, govornika ili doživljača. Stoga ćemo, da bismo što jasnije formulirali kontekst zamjениčke uporabe imenice *čovjek*, za potrebe ovoga rada koristiti izraz uopćavanja, odnosno neodređenosti, ali ne i bezličnosti. Naime, jednom kada se imenica *čovjek* uvede na mjesto subjekta u rečenici, uveden je i pokretač radnje, koji je uopćen, ali nipošto bezličan.

Za izražavanje neodređenosti (uopćenosti) pomoću imenice *čovjek* Kordić (2001: 469) navodi dva tipa njezine uporabe: 1) referencijalnu i 2) nereferecijalnu uporabu. Referencijalna se uporaba tiče neke točno određene osobe i ne nalazi se u središtu našeg zanimanja:

- (1) *O tome moramo dobro razmišljati te u središte svega postaviti čovjeka, dakle radnike koji rade u Uljaniku...* (K. Grabar Kitarović, 24s)

Nereferecijalnu uporabu Kordić (2001: 469) dijeli na tri podvrste:

⁷ „Riječ u službi neodređenog subjekta u rečenici [čovjek ne zna (što nosi budućnost), nitko ne zna, ljudi ne znaju]“. Dostupno na: *Hrvatski jezični portal*, hjp.znanje.hr. Datum posjete stranici: 7. studenog 2018.

- (i) bilo kojeg pripadnika ljudske vrste
- (ii) čovječanstvo općenito
- (iii) „onoga tko“/„nekoga tko“/„svakoga tko“

U okviru nereferecnijalne uporabe imenice *čovjek*, koja je predmetom ovoga rada, postoje, dakle, različiti stupnjevi uopćenosti koja može (i ne mora) uključivati samog govornika. U slučaju da uopćavanje polazi od sasvim određenog pojedinca koji pojedinosti vlastita iskustva želi generalizirati, riječ je o prividno nereferecnijalnoj uporabi jer u pozadini postoji prikrivena referencija na konkretnu osobu, odnosno govornika/doživljača/pisca:

- (2) *Ne prekidaj me, molim te, od tebe čovjek ne može doći do riječi baš kad se hoće sabrati.* (Kordić 2001: 467)

U primjeru (2) nedvojbeno je prividno nereferecnijalna uporaba imenice *čovjek* koja stoji na mjestu osobne zamjenice za prvo lice i upućuje na govornika, odnosno *ja*. Osoba koja upotrebljava imenicu *čovjek* u njezinoj zamjениčkoj ulozi upućuje na situaciju u kojoj se nalazi ona sama (i njezin sugovornik).

- (3) *S tobom čovjek nikad ne zna čemu je.* (govornik = *ja* = *čovjek*)

U ovome primjeru govornik pod imenicom *čovjek* podrazumijeva prije svih sebe samoga, no budući da se iz nekog razloga želi distancirati od svog iskaza, upotrebljava zamjениčku imenicu *čovjek*. Kordić (2001: 467) navodi da se „jedno od dominantnih svojstava takvog tipa uopćavanja sastoji u tome da se polazi od sebe, od svog vlastitog iskustva i svoje vlastito iskustvo uopćava, ili, u proznom tekstu, polazi se od onog lika čiju perspektivu pripovjedač zauzima.“ No, osim što se u navedenim slučajevima radi o uopćavanju vlastitog iskustva iz perspektive govornika, pitanje je u kojoj mjeri su, i jesu li, osim govornika u uopćavanje uključeni i drugi referenti u različitim tipovima tekstova.

- (4) *Ponekad čovjek osjeća takav bijes!* (*čovjek* = *ja* + drugi ljudi)

U primjeru (4) imenica *čovjek* upućuje na govornika, ali i na sve druge osobe koje se nalaze ili su se našle u identičnoj situaciji kao i govornik. To znači da kad god zamjениčka imenica *čovjek* upućuje na prvo lice, tj. govornika, njezin semantički spektar sadrži nijansirana značenja koja mogu (ali i ne moraju) uključivati i druge sudionike (npr. *ti*, odnosno *tebe*). Kordić (2001: 470) smatra da govornik nije uvijek polazišna točka uopćavanja, već „da i neka druga osoba, koja nije govornik, može biti polazište uopćavanja...“ i navodi sljedeći primjer:

- (5) „*Čovjek vremenom izgubi i tremu kad se sretne s toliko slavni h i poznatih*

ljudi“, kaže Tomo.

Polazišna točka uopćavanja iskustva (susret *s toliko slavnih i poznatih ljudi*) nije sam govornik, nego netko drugi s kojim se govornik identificira. Govornik koji sam nije doživio takvo iskustvo stavlja se u položaj „onoga tko“ jest i u potpunosti ga razumije. U prilog takvu tumačenju Kordić naglašava ulogu konteksta na temelju kojeg znamo da u ovom kokretnom slučaju govornik nije polazišna točka uopćavanja. Naše je stajalište da se tvrdnja koju zastupa Kordić odnosi samo na **prozno djelo**, u kojem izvor uopćavanja može biti netko od likova, ne nužno i pripovjedač, ali samo ukoliko se ne radi o pripovjedanju iz perspektive prvog lica.

Često, dakle, ni na temelju konteksta, pa ni na temelju našeg znanja o svijetu, ne možemo sa sigurnošću znati je li govornik ujedno i doživljač iskustva koje uopćava. Upravo zbog toga držimo da je u iskazima u kojima je uključena referencija na više potencijalnih izvora uopćavanja govornik uglavnom uvijek polazište uopćavanja, neovisno o tomu je li doživio određeno iskustvo koje se uopćava ili ne. Takav pristup nalazimo i kod Wales (1980), koja je izradila detaljan sustav klasifikacije engleske zamjenice *one*, jednog od semantičkih srodnika zamjeničke imenice *čovjek*. Autorica predlaže tri polja referencije za tu zamjenicu: generičko, generičko-egocentrično i progresivno-egocentrično polje. Za naše istraživanje zanimljiva su dva referencijska polja koja uvijek uključuju govornika (*ja*), a mogu obuhvaćati i druge sudionike. Generičko-egocentrično polje uključuje govornika i sve druge ljude (*ja + drugi ljudi*) i istovjetno je uključivom *mi*, dok progresivno-egocentrično polje osim govornika uključuje samo one koji su mu identični (*ja + svi poput mene*). To polje istovjetno je isključivom *mi*. Oba polja sadrže nijansirana značenja, čije su pragmatičke implikacije brojne i koja su čvrsto usađena u određeni tip teksta. Mišljenja smo da tu tipologiju možemo primijeniti i na hrvatsku zamjeničku imenicu *čovjek*. Sukladno njoj, tri tipa nereferecijalne uporabe zamjeničke imenice *čovjek* (usp. Kordić 2001: 469) mogu se svesti na dva temeljna:

1. generički *čovjek* (bilo tko → svatko)
2. egocentrični *čovjek* (onaj tko → netko tko → svatko tko)

U prvom tipu riječ je o nereferecijalnoj uporabi zamjenice *čovjek* koja može upućivati na neutralnost radnje neke ne pobliže određene osobe:

(6) **Čovjek** *grabi dalje*.

Imenica *čovjek* samo je obilježje uopćenog prikaza izvjesnog imeničkog pojma (Fekete 1969: 357). Iskazi toga tipa odnose se na sve jedinke koje se podrazumijevaju pod imeničkim pojmom premda ni ovdje kategorija određenosti nije posve isključena, osobito ako je zamjeničkoj imenici pridružen pridjev koji je pobliže od-

ređuje (npr. *Ambiciozan čovjek grabi dalje*). Tada se *čovjek* odnosi na zbir jedinki kojima se pripisuje neka osobina. Primjerice, generičko značenje imenice *čovjek* (hbr. *adam*) u Bibliji (Knjiga Postanka 1, 26–27) upućuje na „muško i žensko“, tj. na ljudski rod: „Načinimo *čovjeka* na svoju sliku, sebi slična, da bude gospodar ribama morskim, pticama nebeskim i stoci...“, što znači da rod imenice nije uvjetovan spolom. No, u Postanku 2, 7 imenica *čovjek* ne upućuje na generički izraz, već na *čovjeka* kao „muškarca“, tj. na Adama: „Jahve, Bog, napravio *čovjeka* od praha zemaljskog.“ Time se sugerira da je temeljni princip otkrivanja značenja dvosmislenog izraza *čovjek* sadržan u bliskom kontekstu riječi u rečenici te prepoznavanju kontekstualnog prioriteta, imajući u vidu širi kontekst koji prethodi ili slijedi (Hasel 1993: 95–127).

U drugom tipu zamjenica *čovjek* uključuje govornika koji je u većoj ili manjoj mjeri prisutan u iskazu (prividno nereferencijalna uporaba). Ako govornik u svom iskazu upućuje na sebe i sve druge ljude, on svoje iskustvo (ili naprosto izraženo mišljenje) želi prikazati kao sveopću istinu, proširujući ga na druge sudionike. Iznoseći vlastito mišljenje, govornik se istovremeno „skriva“ iza zamjeničke imenice *čovjek* kako bi na vidjelo iznio i općenito mišljenje šire društvene zajednice bez određenja razmjera te iste zajednice. Taj tip zamjeničke imenice nazivamo *generičko-egocentričnim* (usp. Mühlhäusler i Harré 1990: 178). Takav generičko-egocentrični tip zamjeničke imenice *čovjek* izražen je u primjeru (7):

- (7) *Nikad si neću oprostiti što nisam probila to, prekoračila blokadu, pa makar i sama hodala. Čovjek, ako je u pravu, mora se suprotstaviti, pa makar i sam.* (V. Pusić, VL)

Međutim, ako govornik u svom iskazu upućuje na sebe i sve identične njemu, on izražava distanciranost i društvenu rezerviranost pomoću zamjeničke imenice *čovjek* umjesto *ja*, s ciljem predstavljanja jedinstvenog vlastitog iskustva. To iskustvo ne dijele svi ljudi, već samo ekskluzivna skupina koja je doživjela isto što i govornik. Taj tip zamjeničke imenice *čovjek* nazivamo *progresivno-egocentričnim* tipom:

- (8) *Čovjek bi svoje egzistencijalne situacije trebao maknuti iz političkog spektra. Volontiranje mi omogućava moje radno mjesto, jer radim na sveučilištu.* (Marko Vučetić, 24s)

Dakle, u rečenicama (7) i (8) prisutna je prividno nereferencijalna uporaba zamjeničke imenice *čovjek*, koja u osnovi uvijek uključuje govornika kao polazište uopćavanja. U primjeru (7) govornik na temelju vlastita iskustva vrši uopćavanje izvođeci jednu vrstu opće istine o „nužnosti suprotstavljanja“, koja vrijedi i za druge

ljude. U primjeru (8) govornik upućuje na sebe i sve druge zastupnike poput njega, koji bi trebali volontirati u politici jer pravo na plaću ostvaruju drugdje. Riječ je uopćavanju koje obuhvaća govornika i ekskluzivnu skupinu referenata u cilju prikrivanja egocentričnosti i objektivizacije vlastitih stavova o delikatnom pitanju novčanih naknada onih saborskih zastupnika koji su istovremeno zaposleni i izvan hrvatskog parlamenta.

Kordić (2001: 471) nadalje navodi da imenica *čovjek* „sama po sebi ima određenu težinu“, tj. u pridjevskom značenju uz dopune ili uz glagol definira se kao onaj koji ima dobre ili najbolje tražene osobine (*pravi čovjek*, *čovjek i po* = onaj koji ima najbolje odlike; *čovjek od riječi* = onaj koji drži riječ, koji je častan, itd. [*Hrvatski jezični portal*, hjp.znanje.hr, datum pristupanja stranici 12. studenog 2018.]). Tako se u sljedećem primjeru imenica *čovjek* kao dio imenskog predikata upotrebljava u značenju nositelja najpozitivnijih vrijednosti, prije svega snažnih patriotskih osjećaja. *Čovjek* upućuje na sve koji vole hrvatsku domovinu i njezinu nogometnu vrstu:

(9) *Htjela sam biti čovjekom, pokazati kako svi volimo svoju domovinu i reprezentaciju, koliko smo ponosni na njih ...* (K. Grabar Kitarović, 24s)

U zaključku se kao odgovor na pitanje što znamo o zamjениčkoj imenici *čovjek* nameće nekoliko odgovora relevantnih za ovaj rad:

1. prividno nereferecijalna uporaba zamjениčke imenice *čovjek* pragmatički je uvjetovana metaforička uporaba lica te je u osnovi neutralna s obzirom na spol (Kordić 2001: 471–472).
2. zamjениčku imenicu *čovjek* u hrvatskom jeziku možemo koristiti kao sredstvo neodređeno-osobnog načina izražavanja, a njezina prividno nereferecijalna uporaba podrazumijeva postojanje jednog ili više prikrivenih referenata.

U radu zastupamo mišljenje da je u referencijsko polje prividno nereferecijalne uporabe u manjoj ili većoj mjeri uvijek uključeno prvo lice. Sukladno tomu, radi bolje preglednosti slijedimo podjelu prividno nereferecijalne uporabe na dva tipa zamjениčke imenice (usp. Wales 1980):

1. generičko-egocentrični *čovjek*
2. progresivno-egocentrični *čovjek*

U sljedećem odjeljku rada bavimo se pitanjem prividno nereferecijalne uporabe njemačke zamjenice *man*. Ta se zamjenica, kao i hrvatska imenica *čovjek*, može

upotrebljavati s ciljem izražavanja distanciranja od iskaza i često se u prijevodu na hrvatski jezik prevodi upravo pomoću imenice *čovjek*.

3.2. Zamjenica *man*⁸

Semantička i funkcionalna svojstva zamjenice *man* slična su onima hrvatske zamjeničke imenice *čovjek*, budući da i jedna i druga mogu služiti kao sredstva neodređeno-osobnog načina izražavanja i rodno-neutralne referencije.⁹ Osim u generičkom kontekstu, oba se izraza mogu pojaviti na mjestu sasvim određenih osobnih zamjenica pa neki autori (npr. Wales 1996) zamjenice toga tipa (njem. *man*, fr. *on*, engl. *one*) ubrajaju u kategoriju osobnih zamjenica. Time se otvara pitanje njihove kategorizacije danas: trebamo li te zamjenice ubrajati u neodređene ili ih pripisati kategoriji neodređeno-osobnih zamjenica?

U tradicionalnim gramatičkim opisima zamjenice poput njemačke zamjenice *man* mahom se ubrajaju u kategoriju neodređenih zamjenica (Haspelmath 1997; Helbig i Buscha 2001). U rječnicima se prvenstveno definiraju kao zamjenice kojima se označuje neka neodređena grupa ljudi oba spola (usp. *Duden* [Kunkel-Razum i Münzberg 2005]; *Oxford Advanced Learner's Dictionary* [Hornby i sur. 2010]), a jedna od definicija odnosi se i na mogućnost zamjene neke osobne zamjenice (najčešće *ja* i *mi*), ukoliko se želi izraziti distanciranost, prijeći u sferu uopćenosti, ili izbjeći izravno adresiranje. Zamjenicama tog tipa zajedničko je semantičko svojstvo [+čovjek] te kontekstualna uvjetovanost. U literaturi posvećenoj klasifikaciji zamjenice *man* u njemačkome jeziku (npr. Dimova 1981; Zifonun 2000; Helbig i Buscha 2001) navodi se nekoliko vrlo iscrpnih podjela, no za nas je u ovome radu ključan pronominalni (zamjenički) *man*, koji zamjenjuje pojedine osobne zamjenice i ima različite stilističke funkcije. Ungerer i sur. (1984: 63) smatraju da se zamjenice poput *man* u stvarnoj jezičnoj uporabi nalaze sasvim blizu osobnih

⁸ Njemačka zamjenica *man* nastala je od imenice *Mann*, koja je u staronjemačkome značila i osobu muškog spola (*Mann*) i čovjeka (*Mensch*) (Kluge 2002: 594).

⁹ Kordić (2001: 472) na ovu temu navodi sljedeće: „Zanimljivo je da u novom rječniku hrvatskog jezika iz 1998. godine (...) nijedno od ukupno četiriju značenja riječi *čovjek* ne sadrži napomenu o ograničenosti na muški spol, na osnovi čega bi se moglo zaključiti da razvoj značenja riječi *čovjek* u hrvatskom jeziku ide smjerom nestajanja vezanosti za muški spol.“ No, ovomu valja dodati, kako se uvidom u leksikografske definicije imenica za *žene* i *muškarce* (organizirane u nekoliko različitih semantičkih polja, uključujući karakter i fizički izgled) (v. hjp.znanje.hr) može ustanoviti sklonost uporabi izraza *čovjek* u definicijama imenica za *muškarce* (ili tvorbene preoblike *onaj koji*), što nije slučaj u definicijama imenica za *žene* (istaknule S. Lukšić i I. Zovko Dinković).

zamjenica jer zahvaljujući svojoj ambivalentnoj prirodi mogu iz uopćene perspektive predstaviti i prenijeti razmišljanja i stavove neke sasvim određene osobe:

- (10) *Plötzlich fühlt man sich nicht mehr ganz zu Hause in dem was bisher stets die eigene Welt gewesen ist.* (Johansson 2004: 261–280)
'Odjednom se **čovjek** ne osjeća potpuno kod kuće u onome što je do sada uvijek bio njegov vlastiti svijet.' (= 'Odjednom se ne **osjećaš** potpuno kod kuće u onome što je do sada uvijek bio tvoj vlastiti svijet.')

Uporabu tih izraza bilježimo i u prozi, gdje je pomoću pronominalnog *man* (i zamjeničke imenice *čovjek* u hrvatskom jeziku) moguća referencija na sasvim određeni lik ili pripovjedača u književnom djelu, što dovodi do lakše i snažnije identifikacije čitatelja s likovima, odnosno pripovjedačem (Fludernik 1995). Dok se zamjenice toga tipa (uključujući i imenicu *čovjek*) često upotrebljavaju kao sredstvo prikaza unutrašnje perspektive likova (Zuschlag 2002), zamjenica *man* puno je manje zastupljena u tzv. „doživljenom govoru“ (njem. *erlebte Rede*) ili prikazu slobodnog neizravnog govora nego neki njezini srodnici, npr. zamjenica *one* u engleskome ili *on* u francuskome jeziku (Steinberg 1979). Razlog tomu svakako treba tražiti u činjenici da njemačka zamjenica *man*, za razliku od engleskog *one* i francuskoga *on*, izražava veći stupanj distanciranosti od vlastite osobe kada zamjenjuje prvo lice iz čije perspektive se i prikazuje „doživljeni govor“. Fludernik (1995) također navodi da zamjenica *man* koja stoji na mjestu prvog lica *ich* ukazuje na značajan nedostatak samosvijesti i pretjeranu poslušnost protagonista u situacijama u kojima se pojedinac uvijek iznova mora podvrgnuti vanjskim pritiscima i očekivanjima okoline. U takvim se situacijama govornik/doživljač/pripovjedač sve više udaljava od vlastitoga *ja*.

Durrell (2002: 111) tvrdi da se zamjenica *man* može koristiti i na mjestu osobne zamjenice za drugo lice jednine (*du* 'ti') u svrhu ironiziranja ili sarkastičnog referiranja na sugovornika (primatelja):

- (11) *Hat man schon wieder zu tief ins Glas geguckt? (man = du)*
'Jesi li sinoć opet preduboko zavirio u čašicu?' (dosl. 'Je li **čovjek** sinoć opet preduboko zavirio u čašicu?')

Val-Seyfarth (1987) je u okviru istraživanja ko-tekstualne i pragmatičke referencije i motiviranosti zamjenice *man* u govorenom diskursu ustanovila tri referentna polja. Ona osim generičkog *man*, koji upućuje na sve ljude, uključuju i dva tipa pronominalnoga *man*, koji se odnosi na točno određenu grupu ljudi, ili na govornika. Autorica smatra da ni u jednom tipu pronominalnoga *man* nije sa sigurnošću

moguće utvrditi govornikovu uključenost, a ona uporaba koja ne uključuje govornika, definira grupu ljudi u čijem se nastupu ili stavovima govornik ne prepoznaje:

- (12) *Ich halte es für absurd wenn (Finanzminister Olaf) Scholz so tut, man könne die AfD bekämpfen, indem man Sozialleistungen erhöht.* (Jens Spahn, FAZ) (*man* = ?)

‘Držim apsurdnim da ministar financija Olaf Scholz smatra da bismo povećanjem socijalnih naknada mogli pobijediti AfD.’ (dosl. ‘...da bi **čovjek** povećanjem socijalnih naknada mogao pobijediti AfD.’)

U primjeru (12) ministar zdravstva Jens Spahn, inače član CDU-a, kritizira prijedlog ministra financija Olafa Schulza iz redova SPD-a u svezi mirovinske reforme i povećanja socijalnih davanja kao oruđa u borbi protiv AfD-a. Zamjenica *man* na mjestu subjekta dviju surečenica sugerira da govornik (ministar zdravstva) sebe prividno isključuje iz spektra potencijalnih referenata, budući da se u stavovima drugog dužnosnika ne prepoznaje. No, jednako tako, lako je moguće da Spahn upotrebljava zamjenicu *man* kako bi se distancirao od iskaza u kojem referenti uključuju sve članove vladajuće koalicije, pa i njega samoga. Budući da se ne slaže s navedenim mišljenjem, prividno se isključuje kako bi stekao imunitet i izbjegao preuzeti odgovornost za nešto u čemu sam ne želi sudjelovati, iako je dio vladajućih.

Val-Seyfart (1987), Zifonun i sur. (1997) i Durrell (2002) pojašnjavaju da se pronominalni *man* najčešće upotrebljava u kontekstu govornikova posla i objektivizacije njegovih zadaća, osobnih postignuća pojedinca i umanjivanja vlastitih zasluga, kao i u kontekstu tradicije, običaja te religije. Prividno nereferecijalna uporaba zamjenice *man* ima ulogu zaštititi pojedinca od različitih oblika društvenog (a posljedično i subjektivnog) pritiska da se prilagodi normama i očekivanjima zajednice. Fludernik (1995: 293) ističe da pronominalni *man* može stajati i na mjestu „für nicht näher qualifizierbare obere Behörden“ (‘ne poblize određenih viših nadležnih tijela’), dok se u hrvatskome jeziku ta funkcija najčešće izražava pasivnom konstrukcijom, kojom se uloga vršitelja ostavlja neodređenom: *U priopćenju se navodi da je optužba odbačena zbog nedostatka dokaza.*

Na kraju pregleda poznatih saznanja o prividno nereferecijalnoj uporabi zamjeničke imenice *čovjek* u hrvatskome i zamjenice *man* u njemačkome jeziku, možemo utvrditi da svaka takva uporaba u osnovi predstavlja čin uopćavanja koje podrazumijeva neku vrstu slabljenja osobnog iskustva i sredstvo provedbe strategije imunizacije govornika. U sljedećim odjeljcima rada pokazujemo kako se prividno nereferecijalna uporaba primjenjuje u našem korpusu novinskih i prozних tekstova, pri čemu se u novinskim tekstovima uočava da prividna nereferecijalnost za cilj ima javnu objavu vlastitih postignuća (postupaka) bez izravne referencije na

prvo lice te izbjegavanje preuzimanja odgovornosti za njih. U proznim se tekstovima uloga prividno nereferecijalne uporabe navedenih zamjenica proširuje u smislu obuhvatnijeg i otvorenijeg tumačenja potencijalnih referenata, koji mogu uključivati govornika, doživljača, pripovjedača ili određene likove s ciljem predstavljanja općih istina i univerzalnog iskustva, u koje je, bez obzira na široki spektar referenata, uvijek uključena referencija na vlastito *ja*.

4. Prividno nereferecijalna uporaba zamjeničke imenice *čovjek*

4.1. Generičko-egocentrični *čovjek*

Uvidom u hrvatski mrežni korpus *hrWaC* (Ljubešić i Klubička 2014)¹⁰ moguće je utvrditi da je uporaba imenice *čovjek* bitno manje učestala u odnosu na njezin supletivni oblik *ljudi* (233 886 pojavnica prve naspram 1 468 172 pojavnica potonje), koji služi kao sredstvo uopćavanja za izražavanje nepristranosti i objektivnosti te većeg ili manjeg distanciranja govornika od iskaza:

- (13) *Neki me se žele riješiti. No, bit ću dokle god ljudi slijede moju ideju ... Pohvala svim dečkima i ljudima oko reprezentacije, bez njih ne bih ništa napravio. To je uspjeh svih nas.* (L. Červar, *jutarnji.hr*)

U tekstovima tiskovina koje smo analizirali za ovaj rad zamjenička imenica *čovjek* u svojoj prividno nereferecijalnoj ulozi mahom je prisutna u intervjuima s istaknutim osobama iz političkog i javnog života, kao i u kolumnama i komentarima, u kojima se vrši pomak perspektiva i koja su obilježena emocionalno-ekspresivnim jezičnim sredstvima (usp. Kordić 2001: 472; Silić i Pranjković 2007: 382–384). Govornik, odnosno autor perspektivu prvog lica mijenja za treće lice, najčešće u nastojanju da se prividno isključi iz procesa u kojem sudjeluje, sudjelovao je ili će tek sudjelovati. Pomicanje perspektiva omogućuje mu da govori o drugima kao da govori o sebi, i obrnuto, da govori o sebi kao da govori o bilo komu. Naime, prvo je lice *ja* u odnosu na zamjeničku imenicu *čovjek* stabilna kategorija koja stoji u

¹⁰ Taj korpus obuhvaća tekste prikupljene s raznih novinskih portala, odnosno mrežnih izdanja hrvatskih tiskovina, zatim foruma i mrežnih stranica službenih organizacija i ustanova te pruža podatke o jezičnoj uporabi koja slijedom toga mahom pripada novinsko-publicističkom, razgovornom i administrativnom stilu hrvatskoga standardnog jezika. Korištenjem programskog alata *NoSketch Engine* pretražena je verzija korpusa v2.2 (2014), koja sadrži 1 397 757 548 pojavnica, a dostupna je na https://www.clarin.si/noske/run.cgi/first_form?corpname=hrwac;align= (datum pristupanja stranici 24. siječnja 2019.). Nisu posebno razdvajani primjeri zamjeničke od ne-zamjeničke uporabe (jer bi ih trebalo izdvojiti ručno), no detaljnim pregledom utvrđeno je da glavnina primjera predstavlja uporabu imenice *čovjek* u njezinoj zamjeničkoj funkciji.

središtu funkcionalno-semantičkog polja osobnosti i u sebi utjelovljuje samo govornika, odnosno pripovjedača ili autora. Svako prikazivanje iskustva iz perspektive prvog lica ne predstavlja, dakle, onu vrstu željene pouzdanosti koja je govorniku (autoru) često potrebna, kako bi se iz različitih razloga distancirao od iskaza. Znanje govornika ograničeno je, a njegov sustav vrijednosti često ne dijele svi sudionici komunikacijskog procesa (čitatelji). Stoga je pomak perspektiva nužan, da bi se omogućio prijenos iskustava koja se ne tiču samo jednog pojedinca i njegova izravnog doživljaja svijeta. Objektivnost i prijeko potrebnu anonimnost moguće je ostvariti jedino uporabom neodređene zamjeničke imenice *čovjek* koja ne predstavlja samo puku zamjeničku riječ, već počinje poprimiti sasvim novo značenje. Ono se nerijetko može razlikovati i od značenja samih referenata na koje upućuje, ili može upućivati.

U primjerima koje navodimo prisutna je prividno nereferecijalna uporaba zamjeničke imenice *čovjek* u svrhu uopćavanja iskustva i provedbe strategije imunizacije govornika (autora) u analiziranim tiskovinama. Prva skupina analiziranih primjera (14–20) uglavnom se odnosi na generičko-egocentrični tip uopćavanja pomoću zamjeničke imenice *čovjek*,¹¹ u kojem govornici (autori) polaze od sebe kao središta uopćavanja, upućujući pri tomu i na druge sudionike:

- (14) *Kad vidite takvu čudovišnu veliku reklamu za korupciju, valjda se ne bi trebali čuditi D. Č. Ali **čovjek** se svejedno i čudi i žalosti zbog pohlepe koja nas je upropastila.* (A. Tomić, JL)
- (15) *Kad **čovjek** nalije tikvu i sve mu je divno, on je humanist, voli cijeli svijet, ili najmanje sve Hrvate ...* (A. Tomić, JL)
- (16) *No, ako se **čovjek** smatra građaninom u punom smislu te riječi, ne treba samo čekati da mu „sudbina“ padne na glavu. Treba nešto i poduzeti.* (V. Pusić, VL)
- (17) *Cijenim njegov humanitarni rad. I razumijem koliko on nosi žrtve i odricanja, ali sam svjestan i da činiti dobro u konačnici nosi puno dubinskog zadovoljstva... E sad, kad **čovjek** to otkrije i uđe u nešto što izgleda kao spirala dobra ne mora značiti da je već spašen.* (N. Raspudić, VL)

¹¹ Iznimka je imenica *čovjek* u primjerima (18) (*Čovjek nikad nije siguran...*) i (20) (*Čovjek treba koristiti ono što mu je Bog dao...*), čija je uporaba nereferecijalnog karaktera i ne može se zamijeliti tvorbenom preoblikom *netko/onaj tko*: **Netko/Onaj tko* nikad ne može biti siguran...; **Netko/Onaj tko* treba koristiti ono što mu je Bog dao...

- (18) *Čovjek nikad ne može biti siguran, ali vjerovao sam u ono što radim. Kad čovjek da sve od sebe, kad radi u skladu s vlastitom savjesti, i kad sto posto stoji iza svojih riječi i djela, rezultat bi trebao biti dobar.* (M. Brkić, JL)
- (19) *To znači da čovjek sam dođe kroz molitvu i meditaciju do određenog iskustva.* (p. Z. Križić, 24s)
- (20) *Čovjek treba koristiti ono što mu je Bog dao, ono čime ga je nagradio. Ako te nagradio da imaš talent za vožnju Formule, onda to trebaš činiti dokle god možeš. Tako da nikako nisam pomišljao o kraju.* (I. Kostelić, 24s)

Navedeni primjeri prividno-nereferecijalne uporabe zamjeničke imenice *čovjek* pokazuju njezinu uglavnom dvosmislenu prirodu zbog koje predstavlja problematičan element u analizi i strukturiranju novinskih tekstova. Poteškoće u tumačenju i procesuiranju sadržaja iskaza nastaju zato što čitatelj ne može nedvosmisleno odrediti potencijalne referente te imenice. Poput svih zamjenica za treće lice, i zamjenička imenica *čovjek* usmjerava pozornost primatelja na određeni dio ko-teksta (jezični materijal u širem tekstualnom okruženju), u kojem će pronaći odgovarajuće(g) referente(a) (Lyons 1977). No, zbog izražene dvosmislenosti često nam ne pomaže poznavanje teksta ni konteksta, tj. naše znanje o svijetu, pomoću kojeg možemo interpretirati prikrivene odnose među rečenicama, a koji tekst čine koherentnim. Zamjenice za treće lice uglavnom imaju ulogu anafora (imenska skupina → treće lice) i tumače se na temelju prethodnih elemenata u tekstu, tj. antecedentata (dakle, asocijacijom na mjesto ili druge odnose i okolnosti koje su za jedinku u izvjesnom ranijem trenutku bile relevantne). U slučaju zamjeničke imenice *čovjek*, koja sintaktički, ali ne i semantički predstavlja treće lice, referencija se unutar jedne rečenice mijenja tako da dolazi do pragmatičkog sužavanja ili širenja njezina značenjskog spektra. Da bismo pravilno organizirali i tumačili konstitutivne elemente teksta, moramo donijeti odluku na koga dotična zamjenička imenica upućuje, odnosno tko su njezini potencijalni referenti. Pomoću strategije inferencije čitatelj stvara relevantne referente u svome umu, no taj je proces otežan zbog narušavanja očekivanog stupnja informativnosti (maksima kvantitete) i nastojanja da se izbjegnu dvosmislenosti i nejasnoće (maksima načina).¹² U primjerima prividno nereferecijalne uporabe zamjenička imenica *čovjek* u glavnini primjera stoji u anaforičkom odnosu (imenska skupina → *čovjek*) pa tako u primjeru (14) *čovjek* ima generičko-egocentrično značenje i upućuje na skupinu referentata *ja + vi* (= čitatelji), tj. stoji u

¹² „Načelo suradnje“ (engl. *cooperative principle*) temeljno je načelo koje upravlja vođenjem razgovora, a Grice (1975) ga dijeli na nekoliko maksima među kojima su maksima kvantitete – „reci dovoljno, ali ne reci previše“ – i maksima načina – „budi kratak, jasan i nedvosmislen“.

anaforičkom odnosu prema *vi* ('Kad *vidite...*') te u kataforičkom odnosu prema zamjenici *mi* ('... zbog pohlepe koja *nas* je upropastila'). Tako je moguća tvorbeno preoblika izraza *čovjek* u *svatko tko* → *netko/onaj tko*:

(14') *Ali svatko/netko (tko vidi takvu čudovišnu veliku reklamu za korupciju) se svejedno čudi i žalosti zbog pohlepe koja nas je upropastila.*

I u primjeru (15) zamjениčka imenica *čovjek* samo je naizgled nereferencijalnog karaktera, bez dokaza u jezičnom kontekstu (ko-tekstu) o uključenosti govornika u njezin semantički spektar. Međutim, pođemo li od pretpostavke da je u većini slučajeva uporabe zamjениčke imenice *čovjek* u većoj ili manjoj mjeri uvijek prisutan govornik, možemo tumačiti da govornik iznosi zaključke na temelju iskustva u koje uključuje sve ljude, ali i sebe samoga. Samo *onaj tko* je jednom sam *nalio tikvu* može znati je li mu *sve divno*, je li *humanist* i *voli li cijeli svijet*:

(15') *Kad je onaj tko nalije tikvu i sve mu je divno, humanist, on voli cijeli svijet, ili najmanje sve Hrvate ...*

U primjerima (16) i (17) govornik također izvodi zaključke koji proizlaze iz njegovih osobnih uvjerenja. Zamjениčka imenica *čovjek* upotrebljava se umjesto prvog lica da bi se na poučan, didaktički način predočilo određene spoznaje o nužnosti nečekanja da *čovjeku koji se smatra građaninom sudbina padne na glavu*, ili o ne nužnoj „spasenosti“ onoga *čovjeka koji je ušao u nešto što izgleda kao spirala dobra*. Autorima, koji zapravo iznose vlastita uvjerenja, imunitet pruža subjekt *čovjek*. Taj subjekt naoko ne upućuje ni na jednog točno određenog referenta te na taj način omogućuje postuliranje zajedničkih temelja, čiji je cilj uvjeriti publiku u poruke i ideje koje se njima prenose:

(16') *No, ako se netko (No, onaj tko se ...) smatra građaninom u punom smislu te riječi, ne treba samo čekati ...*

(17') *E sad, kad onaj tko to otkrije uđe u nešto što izgleda kao spirala dobra ne mora značiti da je već spašen.*

Dok u primjerima (14–17) imenica *čovjek* govornicima služi za izražavanje distanciranosti od procesa u kojima su sami sudjelovali i za uopćavanje vlastitih iskustava, u primjerima (18) i (19) imenica *čovjek* u zamjениčkoj funkciji izražava različite nijanse skromnosti govornika: *čovjek koji vjeruje u ono što radi, daje sve od sebe u skladu s vlastitom savjesti, čovjek sam dođe kroz molitvu i meditaciju do određenog iskustva i čovjek koji koristi ono što mu je Bog dao*:

(18') *Kad netko da sve od sebe, kad radi u skladu s vlastitom savjesti ...*

(19') *To znači da **onaj tko** se moli i meditira sam dođe do određenog iskustva.*

U romanu *Na rubu pameti*, napisanom u prvom licu,¹³ pripovjedač i glavni lik dolazi u sukob s društvom kojemu i sam pripada. Krležin je pripovjedač misaoni i narativni subjekt koji relativno često vrši pomak s prvog lica na *čovjeka*, zamjениčku imenicu čija je uporaba u ovom proznom djelu uglavnom prividno nereferecijalne prirode. Primjeri (21–23) ilustriraju uporabu zamjениčke imenice *čovjek* koja se također može pripisati generičko-egocentričnom tipu prividne nereferecijalnosti:

- (21) *... po stijenama salitrene lepeze truleži i vode, na podu mokro, mekano drvo smolavih dasaka što se uvijalo pod stopalom kao da se **čovjek** kreće na močvarnom tlu i na svakom koraku može da se strovali u blato.*
- (22) *Treba vidjeti što naši bližnji smatraju lirikom, kakve slike slikaju, kako stanuju, kakvu politiku vode, te se **čovjek** može uvjeriti na svakome koraku da je to uglavnom sveopće pomanjkanje ukusa.*
- (23) *Da bi **čovjek** mogao pomiriti u sebi svoja vlastita protuslovlja, da bi se mogao uzvisiti nad vragometno zapletena stanja oko sebe, **čovjek** mora da sredi nered u sebi i oko sebe ...*

U navedenim primjerima pripovjedač (glavni lik/implicitni autor) na gotovo izlagački način tumači i iznosi vlastita iskustva:¹⁴ u primjeru (21), primjerice, pripovjedač objašnjava čitatelju kako se *čovjek* može osjećati uđe li u štampariju šef-redaktora Wernera (*kao da se kreće močvarom*), dok u primjeru (22) izvodi zaključke na temelju vlastitih spoznaja o sveopćem nemoralu „naših ljudi“ (*pomanjkanju ukusa*), u koji se *čovjek* na svakom koraku može uvjeriti. U primjeru (23) pripovjedač promišlja o sebi kao pojedincu, ali i drugim ljudima te umjesto prvog lica upotrebljava zamjениčku imenicu *čovjek*, da bi na temelju vlastita životnog iskustva izrazio opću istinu o nužnosti introspekcije kako bi se postigao „unutarnji mir“. U navedenim primjerima prividno nereferecijalnu uporabu generičko-egocentričnog *čovjek* možemo povezati s pripovjedačevim promišljanjem o stvarima koje imaju karakter svezremenske istine ili valjanosti, a osim govornika uključuju i druge neodređene referente. Narativna strategija koja pripovjedaču dopušta da subjektivnu perspektivu zamijeni univerzalnom pomoću zamjениčke imenice

¹³ *Na rubu pameti* je ujedno i jedini roman Miroslava Krleže napisan s pripovjedačem u prvom licu jednine.

¹⁴ Krležin pripovjedač postavlja pitanja i iznosi refleksije o vlastitoj intelektualnoj egzistenciji pa se u pojedinim poglavljima romana čitatelj susreće s elementima klasičnog i dijaloškog eseja. Takvo je miješanje žanrova često u njegovim književnim tekstovima.

čovjek, dovodi do stvaranja aforističnih izraza ili maksima, kojima pripovjedač stječe imunitet, a autor maskira vlastite ideološke stavove. U sva tri primjera generičko-egocentričnu zamjenicu *čovjek* možemo zamijeniti tvorbenom preoblikom *svatko tko* → *netko/onaj tko*:

- (21') ... *po stijenama salitrene lepeze truleži i vode ... kao onaj tko se kreće na močvarnom tlu i na svakom koraku može da se strovali u blato.*
- (22') *Treba vidjeti što naši bližnji smatraju lirikom, kakve slike slikaju, kako stanuju ... te se onaj tko vidi može uvjeriti na svakom koraku da je to uglavnom sveopće pomanjkanje ukusa.*
- (23') *Onaj tko bi mogao pomiriti u sebi svoja vlastita protuslovlja, koji bi se mogao uzvisiti nad vragometno zapletena stanja oko sebe, mora da sredi nered u sebi i oko sebe ...*

U sljedećem odjeljku rada prikazujemo rezultate analize progresivno-egocentrične uporabe zamjениčke imenice *čovjek* u okviru prividne nereferencijalnosti.

4.2. Progresivno-egocentrični čovjek

Prividno nereferencijalna uporaba zamjениčke imenice *čovjek* koja ima progresivno-egocentrično značenje upućuje isključivo na govornika i sve identične njemu. Taj tip upućavanja upotrebljava se u situacijama kada govornik želi izbjeći izravno referiranje na sebe sama i ekskluzivnu skupinu ljudi kojoj pripada. Pomoću progresivno-egocentrične zamjениčke imenice *čovjek* govornik se istovremeno distancira od otvorene samo-referencije, ali i približuje vlastito iskustvo i izvor znanja široj (čitalačkoj) publici u dijaloškom procesu s njom, što je razvidno iz primjera preuzetih iz suvremenih hrvatskih tiskovina.

U primjeru (24) opisuje se jedinstveno osobno svjedočanstvo ratnog zarobljenika. Uporabom progresivno-egocentričnog *čovjek*, umjesto *ja*, govornik stječe imunitet i stvara kolektivni autoritet, pomoću kojeg ostvaruje dijalog s primateljem:

- (24) *A čujte, skoro četiri mjeseca proveo sam u samici. Sve policije svijeta, pa i vojne policije imaju iste metode. Prvo vas pokušaju kupiti i nagovoriti, a onda se primjenjuje i fizički obračun. Ali, sve čovjek izdrži. (Đ. Dečak, VL)*

U primjeru (25) govornik najprije upućuje na ekskluzivnu skupinu ljudi (muzičara), kojoj i sam pripada, da bi zatim izvršio pomak na drugo lice, definirajući za-

pravo sebe. Na kraju, kako bi uspostavio dijalošku interakciju s publikom i stekao njezino povjerenje, upotrebljava progresivno-egocentrični tip zamjeničke imenice *čovjek*. I u ovom slučaju govornik stječe određeni imunitet koji mu omogućuje ne otkriti tko je zapravo **čovjek** koji se ne čuje:

(25) *Oni koji su razumjeli stvari uvijek su bježali, Kurt Cobain je bježao u šumu, Rolling Stonesi u Maroko, Beatlesi ... ! Ako si odgovorna osoba, onda moraš dan ispuniti obavezama, a one su najčešće obavljanje. Tada se **čovjek** ne čuje.* (Z. Stipišić, JL)

U primjeru (8) s početka rada također je prisutna progresivno-egocentrična uporaba imenice *čovjek*, a u svim navedenim slučajevima moguće ju je zamijeniti tvorbenom preoblikom *ja* i *svi poput mene*, odnosno isključivim *mi*:

(24') *A čujete, skoro četiri mjeseca proveo **sam** u samici ... Prvo vas pokušaju kupiti i nagovoriti, a onda se primjenjuje i fizički obračun. Ali sve **sam** (= ja + svi poput mene, u mojoj situaciji) **izdržao**.*

(25') *Ako si odgovorna osoba onda moraš dan ispuniti obavezama, a one su najčešće obavljanje. Tada se ne **čujem** (= ja + svi koji se poput mene bave glazbom).*

(8') ***Mi** (= ja + svi koji se poput mene bave politikom) bismo svoje egzistencijalne situacije trebali maknuti iz političkog spektra. Volontiranje **mi** omogućava **moje** radno mjesto, jer **radim** na sveučilištu.* (Marko Vučetić, 24s)

Primjeri (26–30), koje smo odabrali iz Krležina romana, dokaz su da se i u literarnom djelu pripovjedačko *ja* može rabiti za vršenje pomaka na prividno nereferecijalnu zamjeničku imenicu *čovjek* koja ima progresivno-egocentrično značenje. U primjeru (26) pripovjedač tako upućuje na vlastito *ja* i sve one koji su poput njega – konformiste, uljuljane u svoj društveni status bez doticaja sa stvarnošću:

(26) **Čovjek** lebdi iznad stvarnosti nekoliko centimetara.

Tvorbenom preoblikom *ja* i *svi konformisti poput mene* ili pomoću isključivog *mi* možemo zamijeniti zamjeničku imenicu *čovjek*:

(26') **Lebdimo** iznad stvarnosti nekoliko centimetara.

U primjeru (27) pripovjedač iznova upućuje na samoga sebe kao nekoga tko sve do šezdesete godine života nije shvatio da živi tuđim, malograđanskim životom, kakvim žive svi poput njega:

(27) *Jer **čovjek** može da dogura do šestog decenija, a da nikada, ni jednog trenu, nije poživio svojim vlastitim ličnim životom.*

(27') *Jer **možemo** dogurati do šestog decenija, a da nikada, ni jednog trena, ne **poživimo** svojim vlastitim ličnim životom.*

U primjeru (28) pripovjedač priznaje da nije imao vremena baviti se introspekcijom u onoj ludoj trci događaja, upotrebljavajući zamjениčku imenicu *čovjek* u kataforičkom odnosu prema *ja* (*kada sam se zaustavio da se konačno sredim*), čime se u čitatelja proizvodi snažan učinak neizvjesnosti i očekivanja:

(28) ... ***čovjek** nije imao vremena ni da se osvrne u onoj ludoj trci događaja i obraza, a kada **sam se zaustavio** da se konačno sredim i da trijezno **spoznam** što se to zapravo zbiva sa **mnom**, pokazalo se da se u ogledalu promatra oronuo starčić ...*

(28') ... ***nisam** imao vremena ni da se osvrnem u onoj ludoj trci ... a kada **sam se zaustavio** da se konačno **sredim** i da trijezno spoznam što se to zapravo zbiva sa **mnom** ...*

U primjeru (29) pripovjedač opisuje vlastiti život koristeći se zamjениčkom imenicom *čovjek* u želji da pridobije čitatelja na svoju stranu. Iskreno dijeleći iskustvo vlastita života, pripovjedač stječe imunitet, a posljedično i empatiju publike. Na kraju, u primjeru (30) pseudo *ja* („uglednik“ koji to više nije, odnosno *sjenka*) postaje *čovjek* (preobraćenik koji se pobunio i progovorio), apostrofirajući još jednom ekskluzivnu skupinu onih koji su se odmetnuli od društva:

(29) *Biti godinama advokat banaka, noćnih lonaca, saldakonta, mjenica, braniti potpuno bezidejne stvari i odnose koji nisu spojivi s boljim običajima, **čovjek** na kraju konca gubi distancu, otupljuje, zaglupljuje sebe i druge, postaje cilindrijakom i glupanom, postaje apotekarskim zetom ...*

(29') *Biti godinama advokat banaka, noćnih lonaca, saldakonta, mjenica ... na kraju konca **gubim** distancu, **otupljujem**, **zaglupljujem** sebe i druge, **postajem** cilindrijakom i glupanom, **postajem** apotekarskim zetom ...*

(30) *A sada, u ovom jednom jedinom dramatskom trenutku, sjenka se pretvorila u **čovjeka** i progovorila.*

(30') *A sada, u ovom jednom jedinom dramatskom trenutku, sjenka se pretvorila u **ono što jesam** (= u preobraćenika) i progovorila.*

Iako analizirani književni tekst predstavlja univerzalnu kritiku društva, uopćavanje koje vrši pripovjedač (glavni lik/implicitni autor) gotovo uvijek polazi od njega samoga te uključuje ekskluzivnu skupinu ljudi kojoj i sam pripada, odnosno kojoj je nekada pripadao. No, čak i kao preobraćenik, i dalje ostaje pripadnik iz-

dvojene grupe pojedinaca, prezrenih odmetnika koji su se usudili kritizirati društvo.

U sljedećim odjeljcima rada prikazujemo rezultate analize generičko-egocentričnog i progresivno-egocentričnog njemačkog pronominalnog *man* u okviru njegove prividno nereferecijalne uporabe.

5. Prividno nereferecijalna uporaba zamjenice *man*

5.1. Generičko-egocentrični *man*

Istražujući uporabu zamjenice *man* u tjedniku *Der Spiegel* te u dnevnim tiskovinama *Frankfurter Allgemeine Zeitung* i *Süddeutsche Zeitung*, ustanovili smo da je njezina uporaba općenito govoreći nereferecijalnog karaktera, tj. da može upućivati na širok i neodređen spektar referenata. To govori u prilog navodima Zifonun (2000: 240), koja naglašava da se zamjenica *man* u njemačkom jeziku najčešće upotrebljava za izražavanje uopćenosti (njem. *Allgemeingültigkeit*) te da izrazi s *man* predstavljaju standardizirane pretpostavke o nekome ili nečemu. Ta generička uporaba najčešće je povezana s mudrim izrekama (aforizmima, poslovicama) ili generalizacijama:

(31) *Man soll den Tag nicht vor dem Abend loben.*

‘Dan se po večeri poznaje.’ (dosl. ‘Čovjek ne treba hvaliti dan prije večeri.’)

Međutim, ova zamjenica može biti „usidrena“ i u govornikovom iskustvu te mu služiti da polazeći od sebe izrazi osobne procjene, a svoje stavove prikaže općenito važećim. Takvo samo-referencijalno pozivanje na iskustvo (njem. *selbstreferenzieller Erfahrungsbezug*), koje govornik izražava pomoću zamjenice *man* vršeći pomak od osobnog prema uopćenom, predmet je naše analize primjera prividno nereferecijalne uporabe te zamjenice. Takvu uporabu Zifonun (2000) smatra partikularnim ili posebnim tipom uporabe, koja je u tom slučaju zapravo kontekstualno umetnuti (njem. *eingebettetes*) generički *man*:

(32) *Die Leute wollen keine Politiker haben, denen man ihre eigenen Sorgen ins Gesicht geschrieben sieht.* (D. Günther, *FAZ*)

‘Ljudi ne žele političare kojima čovjek na licu vidi njihove vlastite brige.’

Budući da u radu zastupamo mišljenje o postojanju prividno nereferecijalne uporabe zamjenice *man*, koja u većini slučajeva u većoj ili manjoj mjeri uključuje govornika, nameće se pitanje uključenosti govornika u ono što Zifonun naziva „kontekstualno umetnutim *man*“, npr. u primjeru (32). Stoga se s autoricom slažemo jedino po pitanju njezine reducirane tipološke podjele te zamjenice na dva tipa

(za razliku od Helbig i Buscha 2001: 232): generički i partikularni *man*. Takozvani partikularni *man*, koji je po navodima Zifonun (2000) kontekstualno umetnuti generički *man*, za nas ima dvojnu prirodu i predstavlja generičko-egocentrični ili progresivno-egocentrični tip značenja, ovisno o kontekstu. Sukladno tomu, skloniji smo zamjenicu *man* u primjeru (32) tumačiti kao generičko-egocentrični tip uporabe, u koji je uključen i govornik i ljudi (birači) općenito, a ne kao isključivo generički. Uporabu generičko-egocentričnog *man*, koji se tvorbenom preoblikom može zamijeniti uključivim *mi*, analiziramo u primjerima (33–36):

(33) *Welches Wachstum wollen wir, was sind die Grenzen des Wachstums, und wie vor allem gestaltet man besser ein qualitatives statt ein rein quantitatives Wachstum?* (M. Piazzolo, *FAZ*)

‘Kakav rast želimo, koje su granice rasta i kako, prije svega, bolje oblikovati kvalitativan umjesto isključivo kvantitativnog rasta?’ (dosl. ‘Kakav rast (**mi**) želimo, koje su granice rasta i kako, prije svega, **čovjek** može bolje oblikovati kvalitativan umjesto isključivo kvantitativnog rasta?’)

(33’) *Welches Wachstum wollen wir ... und wie vor allem gestalten wir besser ein qualitatives statt rein quantitatives Wachstum?*

‘Kakav rast (**mi**) želimo ... i kako, prije svega, (**mi**) možemo bolje oblikovati ...’

(34) *Da kann man leichter sagen, die (Flüchtlinge, op. a.) sollen mal schön wegbleiben, als wenn man weiß: Diese Menschen fliehen vor Krieg, Vergewaltigung und Sklaverei.* (R. Habeck, *SZ*)

‘**Čovjeku** je lakše reći da bi izbjeglice trebalo držati podalje nego kad **čovjek** zna: ti ljudi bježe pred ratom, silovanjem i ropstvom.’

(34’) *Da können wir leichter sagen, die sollen mal schön wegbleiben, als wenn wir wissen ...*

‘Lakše **nam** je reći ... nego kad (**mi**) znamo ...’

(35) *Die zweite Besorgnis, die mich umtreibt, besteht darin, dass die gerade erlangte Freiheit ... in der deutschen Außenpolitik wieder aufgegeben werden könnte und man sich wieder an die Rockschöbe amerikanischer Außenpolitik klammert ...* (G. Schröder, *SP*)

‘Druga briga koja me zaokuplja jest to da bi upravo stečena sloboda njemačke vanjske politike ponovno mogla biti odbačena i da bi se **čovjek** iznova mogao uhvatiti skuta američke vanjske politike ...’

(35’) *Die zweite Besorgnis, die mich umtreibt, besteht darin, dass... und dass wir uns wieder an die Rockschöbe amerikanischer Außenpolitik klammern*

...
'... i da bismo se **mi** iznova mogli uhvatiti ...'

(36) *Gerade wenn es nicht gut läuft, muss **man** versuchen mit einander zu reden. **Wir** müssen alle verbliebenen Gesprächsbrücken nach Russland nutzen.* (M. Platzeck, *SP*).

'Baš kad ne ide dobro, **ljudi** moraju pokušati razgovarati jedni s drugima. (**Mi**) moramo koristiti sve preostale mostove dijaloga s Rusijom.'

(36') *Gerade wenn es nicht gut läuft, müssen **wir** versuchen mit einander zu reden. **Wir** müssen alle verbliebenen Gesprächsbrücken nach Russland nutzen.*

'Baš kad ne ide dobro, (**mi**) moramo pokušati razgovarati jedni s drugima. (**Mi**) moramo koristiti sve preostale mostove dijaloga s Rusijom.'

U primjerima (33–36) prisutna je prividno nereferecijalna uporaba zamjenice *man* u različitim novinskim tekstovima s temama iz političkog i gospodarskog života. Različiti govornici, mahom političari, često vrše pomak perspektiva sa zamjenice *wir (mi)* na *man*. U svim navedenim primjerima ta je zamjenica istovjetna uključivom *mi*, kojim se postulira zajedništvo pojedinca i njemačkog naroda, tj. njegovih predstavnika u izvršnoj vlasti. Istovjetnost zamjenice *man* uključivom *mi* podrazumijeva proširenje značenja vlastitog *ja* svakog od govornika, čime se zatumljuje oštrina izrečenih tvrdnji. Cilj generičko-egocentričnoga *man* jest potisnuti govornika u pozadinu te naglasiti suradnju koja se tiče zajedničkih prioriteta i nacionalnih interesa kako političara tako i naroda koji zastupaju.

U noveli *Das Verbrechen (Grijeh)*, koja je dio istoimene zbirke pripovjetki Mele Hartwig, opisan je psihopatološki odnos između oca i kćeri, u čijem je središtu motiv Elektrina kompleksa. Novela je pisana iz perspektive triju pripovjedača: kćeri Agnes, oca Egona Zube te heterodijegetskog autora, koji upotrebljavaju zamjenicu *man* u njezinu prividno nereferecijalnom značenju. Ta se zamjenica u noveli upotrebljava u svrhu uopćavanja i upućivanja na konkretne referente, a to su glavni protagonisti (otac i kćer). U njihovim se dijalozima mjestimice upotrebljava prividno nereferecijalni *man* umjesto određenih osobnih zamjenica *ja* i *ti*. U prikazu heterodijegetskog autora također se pojavljuje zamjenica *man*, ondje gdje bi čitatelj s pravom očekivao uporabu određenih osobnih zamjenica, ili vlastita imena protagonista. Takav otklon od gramatičke norme predstavlja izvor poteškoća kojima se iscrpljuju čitateljeve mogućnosti pohrane nerazjašnjenih struktura te je njegov pokušaj pravilnog tumačenja konstitutivnih elemenata proznog teksta uvelike otežan. Stoga je pravilno organiziranje i tumačenje značenja prividno nereferecijalne uporabe zamjenice *man* izvan konteksta praktički nemoguće. U primjerima (37–40)

prikazujemo prividno nereferencijalnu uporabu generičko-egocentričnog *man*, koji je iznimno kontekstualno uvjetovan i predstavlja snažan mehanizam imunizacije govornika:

- (37) *Agnes fühlt, daß ihr Vater lächelt, und dann hört sie, ihn wie von fernher sagen: Du siehst, **man** kann alles aussprechen.*
 ‘Agnes osjeća da se njezin otac smješka, a potom ga čuje kao da govori iz daljine: Vidiš, **čovjek** sve može izustiti.’
- (37’) *Agnes fühlt, daß ihr Vater lächelt, und dann hört sie, ihn wie von fernher sagen: Du siehst, **es kann alles ausgesprochen werden/du kannst alles aussprechen.***
 ‘Agnes osjeća da se njezin otac smješka, a potom ga čuje kao da govori iz daljine: Vidiš, sve **se može** izustiti/**ti** sve možeš izustiti.’
- (38) *Kann **man** mir das zum Vorwurf machen?*
 ‘Može li me **čovjek** za to kriviti?’
- (38’) *Kann mir das (es) **vorgeworfen werden**? Kannst **du** es mir vorwerfen?*
 ‘**Može** li me **se** za to kriviti? Možeš li me (**ti**) za to kriviti?’
- (39) *„**Man** tut das heute im allgemeinen nicht mehr“, fuhr ihr Vater fort.*
 ‘„**Čovjek** to danas uglavnom više ne radi“, nastavi njezin otac.’
- (39’) *„**Es wird** heute im allgemeinen **nicht mehr getan**“, fuhr ihr Vater fort.*
*„**Menschen** (= **ich, du + andere Mädchen**) tun das heute im allgemeinen nicht mehr ...“*
 ‘„**To se** danas uglavnom više **ne radi**./**Ljudi** (= **ja, ti + druge djevojke**) to uglavnom više ne rade ...“, nastavi njezin otac.’
- (40) *„**Steh auf**“, fuhr er sie an. „Das ist keine Stellung, in der **man** Gespräche führt ...“*
 ‘„Ustani“, približio joj se. „To nije položaj u kojem **čovjek** vodi razgovor ...“
- (40’) *... „Das ist keine Stellung in der Gespräche **geführt werden** ...“*
*... „Das ist keine Stellung in der **Menschen** (= **ich + andere Menschen**) Gespräche führen ...“*
 ‘... „To nije položaj u kojem **se vodi** razgovor/To nije položaj u kojem **ljudi** (= **ja + drugi ljudi**) vode razgovor ...“

U navedenim se primjerima zamjenica *man* pojavljuje u ulozi tobože generičkog subjekta, koji se tvorbenom preoblikom može parafrazirati pomoću pasivnih konstrukcija, zamjenice *du* ili imenice *Menschen*, koja upućuje i na govornika. U prim-

jeru (37) *man* upućuje na glavni lik, djevojku Agnes, koja u dijalogu s ocem u očaju pokušava izreći neizrecivo – da se ne želi udati samo zato, kako bi ocu dokazala da nije zaljubljena u njega. Otac Agnes oslovljava zamjenicom za drugo lice (*Du siehst ...*), a zatim vrši pomak na zamjenicu *man*, nastojeći joj na taj način oduzeti svaku osobnost i prikazati je kao izrazito nesigurnu osobu, podložnu utjecaju tj. volji drugih ljudi, osobito očevoj. Takvu generičko-egocentričnu uporabu zamjenice *man* možemo promatrati i u okviru *virilizacije mišljenja*, tj. činjenice da očevi svoju žensku djecu često povezuju sa samima sobom te na njih upućuju koristeći upravo zamjenicu *man*, odnosno imenicu *čovjek* (usp. Ivšić 1970: 288).¹⁵ U sljedećem primjeru (38) otac Egon Zuba postavlja retoričko pitanje upotrebljavajući neodređeni *man* na mjestu subjekta, koji upućuje na njega samog, na kćer Agnes, ali i na sve one koji ih poznaju, kao i na ljude općenito. Uporabu generičko-egocentričnog *man* u ovome primjeru dovodimo u korelaciju s potrebom glavnog lika za što snažnijom imunizacijom od odgovornosti, kao i s kontekstom u kojem Zuba traži opravdanje za svoje (eventualne) pogreške u odgoju mlade Agnes: *Ich habe deine Mutter zu sehr geliebt, ich habe dich zu sehr geliebt* ('Previše sam volio tvoju majku, previše sam tebe volio.'). Relativizirajući i minimizirajući svoju odgovornost, Zuba traži „podršku“ pomoću retoričkog upita, pravdajući se prevelikim ugađanjem u odnosu prema kćeri: ... *ich habe dich verwöhnt, verzärtelt* ('... razmazio sam te, ugađao ti.'). U primjerima (39) i (40) zamjenica *man* ne može se sa sigurnošću povezati s nekim određenim referentom, no nedvojbeno je u njezino referentno polje uključen sam govornik i jedan od dvoje glavnih protagonista, Egon Zuba. On iznosi vlastite stavove koje maskira uporabom generičko-egocentričnog *man*, upućujući na ljude općenito, ali i na posebnu skupinu djevojaka, koje poput Agnes imaju sličan vid psihičkih smetnji (39). U primjeru (40) zamjenicu *man* možemo dovesti i u korelaciju s drugim licem *ti* (*Steh auf ... 'ustani'*), odnosno Agnes, kojoj otac poručuje da ne može voditi razgovor klečeći pred njim, kao što to ne čine ni on ni drugi ljudi.

U generičko-egocentričnu uporabu zamjenice *man* uključili smo i one primjere u kojima iz perspektive heterodijegetskog pripovjedača saznajemo o mislima i osjećajima glavne protagonistice:

- (41) *Sein Lebenstrieb bäumte sich gegen diese Zumutung auf, aber der Verdacht, daß man sich über sie lustig mache, trieb sie wieder in Opposition ...*

¹⁵ Pod *virilizacijom mišljenja* Ivšić (1970) podrazumijeva dvoznačnost imenice *čovjek*, koja znači 'muškarac' i 'žena', a tako i zamjenica nastalih od imenica, poput njemačkog *man* ← *Mann* ili francuskog *on* ← lat. *homo*, što je nominativ jednine imenice *čovjek*.

‘Njegov se instinkt pobunio protiv tog nametanja, ali sumnja da ju **čovjek** ismijava, ponovno ju je natjerala na otpor ...’

(41’) *Sein Lebenstrieb bäumte sich gegen diese Zumutung auf, aber der Verdacht, daß er sich über sie lustig mache, trieb sie wieder in Opposition*

...

‘Njegov se instinkt pobunio protiv tog nametanja, ali sumnja da ju **on** ismijava, ponovno ju je natjerala na otpor ...’

(42) *Sie begriff, daß es um ihren eigenen Anteil in diesem Ereignis ging, daß man ihr ein Erlebnis entreißen wollte, daß ihr zukam, daß man ihr Recht, Anteilnahme zu bezeugen, verkürzen wollte ...*

‘Shvatila je da je riječ o njoj samoj, da joj **čovjek** želi (= da joj se želi) uništiti doživljaj koji joj pripada, da joj **čovjek** želi (= da joj se želi) uskratiti pravo da svjedoči suosjećanju...’

(42’) *Sie begriff, daß es um ihren eigenen Anteil in diesem Ereignis ging, daß er ihr ein Erlebnis entreißen wollte, daß ihr zukam, daß er ihr Recht, Anteilnahme zu bezeugen, verkürzen wollte ...*

‘Shvatila je da je riječ o njoj samoj, da joj (**on**) želi uništiti doživljaj koji joj pripada, da joj (**on**) želi uskratiti pravo da svjedoči suosjećanju...’

Zamjenica *man* upotrebljava se u opisu misli i osjećaja glavne protagonistice, o čijem nas „doživljenom govoru“ (njem. *erlebte Rede*) izvješćuje sveznajući pripovjedač. U oba primjera Agnes upućuje na svojeg oca pomoću neodređenog *man*, umjesto određene osobne zamjenice *er* (tvorbenom preoblikom se zamjenica *man* u primjerima (41) i (42) može zamijeniti trećim licem jednine *er*), izražavajući odmak od očeve osobe kao takve i stječući imunitet od izravnog referiranja na onoga tko „nameće“, „ismijava“, „uništava“ i „uskraćuje“. Uporabu prividno nereferencijalnog *man* dovodimo i u izravnu korelaciju s mentalnim procesima izraženim pomoću glagola *entreißen* ‘istrgnuti’ i *verkürzen* ‘uskratiti’, koji dodatno pojačavaju ulogu zamjenice *man* (odnosno *er* ‘on’) kao nositelja negativnih osobina, svojstvenih manipulativnom odnosu oca prema kćeri.

5.2. Progresivno-egocentrični man

Kod ovoga tipa prividno nereferencijalne uporabe zamjenice *man* do izražaja dolazi maksimalna distanciranost govornika/doživljača/pripovjedača od iskaza. Pronominalni *man* ovoga tipa upotrebljava se umjesto prvog lica *ich* ili *wir*, a cilj ove strategije jest podariti iskazu „težinu“ i što veću dozu objektivnosti. Uporabom progresivno-egocentričnog *man* umjesto određenih osobnih zamjenica *ich* (‘ja’), odnosno

wir ('mi') govornik ne želi staviti naglasak na sebe, niti isticati svoja osobna iskustva u prvi plan. Njegov je cilj steći anonimnost, zatomiti oštrinu svojih tvrdnji, stavova i mišljenja u što širem i difuznijem kontekstu te na taj način privući slušatelje na svoju stranu. U primjerima (43–47) prikazujemo na koji se način progresivno-egocentričnim *man* u svojim iskazima služe različiti tipovi govornika (političari, gospodarstvenici, poduzetnici) kada je nužno ne izrijeком upućivati isključivo na sebe i na vlastito *ja*:

- (43) *Mit der CSU wird **man** sich nicht auf Überschriften einigen können ... Manchmal macht die CSU Politik mit der Trompete, dann braucht **man** Ohropax ...* (W. Kretschmann, FAZ)
'S CDU-om se **čovjek** neće moći složiti oko naslova ... Ponekad se CSU bavi politikom uz zvuk trube, tada su **čovjeku** potrebni čepići za uši ...'
- (43') *Mit der CSU werden **wir** uns nicht ... einigen können ... Manchmal macht die CSU die Politik mit der Trompete, dann brauchen **wir** Ohropax ...*
'S CDU-om se **mi** nećemo moći složiti ... tada su **nam** potrebni čepići za uši ...'
- (44) *Es ist schmerzlich zu sehen, wie schnell **man** wieder in alte Muster verfällt.* (A. Birken, FAZ)
'Bolno je vidjeti kako se brzo **čovjek** vraća na staro.'
- (44') *Es ist schmerzlich zu sehen, wie schnell **wir** wieder in alte Muster verfallen.*
'Bolno je vidjeti kako se brzo (**mi**) vraćamo na staro.'
- (45) ***Man** baut eine rhetorische Wolke auf, in der **man** sich gut verstecken kann. Das kann **man** am klärsten bei den AfD Politikern Höcke und Gauland sehen ...* (R. Habeck, SZ)
'**Čovjek** stvori jedan retorički oblak, iza kojeg se (**čovjek**) može dobro skriti. To **čovjek** najjasnije vidi (= to se najjasnije vidi) kod političara iz AfD-a, Höckea i Gaulanda ...'
- (45') ***Wir** (**ich** + **alle wie ich**) bauen eine rhetorische Wolke auf, in der **wir** uns gut verstecken können. Das können **wir** am klärsten bei den AfD Politikern ... sehen ...*
'**Mi** (**ja** + **svi poput mene**) stvorimo jedan retorički oblak, iza kojeg se (**mi**) možemo dobro skriti. To (**mi**) najjasnije možemo vidjeti kod političara iz AfD-a, Höckea i Gaulanda ...'
- (46) *Wenn **man** nicht auf ein Blatt Papier guckt, kann **man** Menschen in die Augen schauen.* (R. Habeck, SZ)

‘Kad **čovjek** ne gleda u list papira, onda (**čovjek**) može ljudima pogledati u oči.’

(46’) *Wenn wir (ich + alle wie ich) nicht auf ein Blatt Papier gucken, können wir Menschen in die Augen schauen.*

‘Kad (**mi**) (**ja** + **svi poput mene**) ne gledamo u list papira, (**mi**) možemo ljudima pogledati u oči.’

(47) *Als Politiker geht es darum seine Überzeugungen mehrheitsfähig zu machen ... Aber gehört wird man nur, wenn man auch zuhört. Und wenn man bereit ist, sich auch mal überzeugen zu lassen. (R. Habeck, SZ)*

‘Bit politike je vlastita uvjerenja učiniti većinski prihvatljivim ... Ali **čovjeka** se čuje jedino ako i **čovjek** (= on sam) sluša. I kad je (**čovjek**) spreman dati se uvjeriti.’

(47’) *... Aber gehört werden wir nur, wenn wir auch zuhören. Und wenn wir bereit sind, uns auch mal überzeugen zu lassen.*

‘ ... Ali može **nas** se čuti jedino ako (**mi**) slušamo. I kad smo (**mi**) spremni dati se uvjeriti.’

Iz navedenih primjera razvidno je da različitim govornicima zamjenica *man* služi kao sredstvo imunizacije pomoću kojeg maskiraju vlastite stavove, bilo da je riječ o političkim protivnicima s kojima su prisiljeni surađivati (43), ili o načinu na koji shvaćaju suštinu političkog djelovanja (47). Govornici upućuju na ekskluzivnu skupinu ljudi kojoj i sami pripadaju, no u svrhu zaštite vlastita identiteta i od potencijalne kritike neistomišljenika, upotrabljavaju progresivno-egocentrični *man*. Njegova je osnovna zadaća omogućiti da govornik, koji je i sam predstavnik ekskluzivne skupine (najčešće političara), sakrije vlastito *ja* koje se potom dalje u tekstu postupno razotkriva: *Also muss ich reden und versuchen zu überzeugen* ‘Dakle, moram ja govoriti i pokušati uvjeriti’ (Habeck, SZ). U navedenim primjerima moguće je tvorbenom preoblikom zamijeniti progresivno-egocentričnu zamjenicu *man* zamjenicom *ich* ili ekskluzivnim *wir*, koji predstavlja zatvoren krug sudionika u koji je uključen govornik i svi koji su mu istovjetni. Uporabu progresivno-egocentričnog *man* možemo sukladno navedenom promatrati kao kataforu, koja svojim prisustvom otvara mjesto sasvim osobnom i određenom referentu koji slijedi, a to je uvijek nečije vlastito *ja*.

Vratimo li se na pripovjetku Mele Hartwig, vidimo kako je uporaba progresivno-egocentričnog *man* sadržana i u primjerima (48) i (49), u kojima glavni protagonisti zamjenicu *man* koriste kako bi uputili na sebe, tražeći način da se odmaknu od vlastitog *ja* i predodžbe o sebi:

- (48) *Ich möchte sterben, ich kann nicht leben so. Du mystifizierst mich. Wie kann man darüber lachen?*
'Željela bih umrijeti, ne mogu živjeti ovako. Ti me mistificiraš. Kako se mogu tomu smijati?'
- (48') *Wie kann ich darüber lachen?*
'Kako se (ja) mogu tomu smijati?'
- (49) *Vielleicht war es gar nicht zu spät, aber wer hat die Kraft, sich einer Theorie entgegenzuwerfen: Selbst wenn man sie entlarvt, hat man nur die berühmte Ausnahme versucht, die die Regel bestätigt...*
'Možda uopće nije bilo prekasno, ali tko ima snage osporiti teoriju: čak i kad ju (čovjek) dokaže, čovjek je samo isprobao poznatu iznimku koja potvrđuje pravilo...'
- (49') *...Selbst wenn wir sie entlarven, haben wir nur die berühmte Ausnahme versucht, die die Regel bestätigt...*
'... Čak i kad ju (mi) dokažemo, mi smo samo isprobali poznatu iznimku koja potvrđuje pravilo...'

Zamjenica *man* u primjeru (48) upućuje na samu Agnes, koja se ne može smijati iako to otac od nje očekuje (*Ich habe erwartet, daß du lachst, ein Lachen, das dich und mich befreit* 'Očekivao sam da se nasmiješ, jedan osmijeh koji će osloboditi tebe i mene'). Upućivanjem na sebe pomoću *man* Agnes se želi odmaknuti od vlastite predožbe o sebi, lišavajući se tako osobnosti, određenosti i postojanja, jer svaka pomisao na ono što otac insinuira je toliko strašna, da zapravo želi umrijeti. U sljedećem primjeru (49) otac pomoću progresivno-egocentrične zamjenice *man* također upućuje na sebe kao znanstvenika (liječnika) i na sve druge koji su poput njega. Riječ je o tipu prividno nereferencijalne uporabe koja ima ekskluzivan karakter, obično je sociolingvistički obilježena u smislu upućivanja na pripadnike viših slojeva društva (u ovom slučaju liječnika i znanstvenika), na koje se ponekad može referirati i u podrugljivom kontekstu, implicirajući rezerviranost, autoritet i lažnu skromnost. U navedenim primjerima tvorbenom smo preoblikom pokazali da je ovaj tip zamjenice *man* semantički pandan zamjenica *ich* ('ja') i *wir* (isključivo 'mi').

6. Diskusija

U ovoj eksploratornoj kvalitativnoj i deskriptivnoj studiji na odabranim primjerima jezika u uporabi analizira se prividno nereferencijalna uporaba zamjeničke imenice *čovjek* u hrvatskom i zamjenice *man* u njemačkom jeziku. O prividnoj nereferenci-

jalnosti kao o rubnom fenomenu u okviru izražavanja neodređenosti nije se mnogo pisalo, osobito u domaćoj literaturi (usp. Wales 1980; Dimova 1981; Fludernik 1995; Zifonun 2000; Kordić 2001). Razlog tomu je to što se pronominalni izrazi *čovjek* i *man* u rječnicima i tradicionalnim gramatikama hrvatskog i njemačkog jezika najčešće ubrajaju u sredstva neodređenog načina izražavanja, bez njihove daljnje klasifikacije (Simeon 1969; Kunkel-Razum i Münzberg 2005; Silić i Pranjeković 2007), čime nije riješeno pitanje njihove prave kategorizacije. Naime, navedeni izrazi nisu samo sredstva neodređenog načina izražavanja, već i osobnog, zbog čega ih rijetki autori ubrajaju u kategoriju tzv. neodređeno-osobnih sredstva izražavanja (Ungerer 1984; Kordić 2001; Helbig i Buscha 2001). To znači da oba izraza imaju svojstvo kako nereferencijalne, tako i referencijalne, odnosno prividno nereferencijalne uporabe, koja uključuje sasvim konkretne, iako prikrivene referente. Pragmatičko-semantička svojstva dvaju izraza ukazuju na sličnosti koje se odnose na svojstvo [+čovjek] i [+kontekstualno uvjetovan], što znači da se moraju valorizirati ne kao monosemni, već kao polisemni izrazi, u kojih na jednom kraju značenjskog spektra stoji potisnuti agens, a na drugom određene osobne zamjenice *ja, ti, mi, on*, itd.

U radu smo iscrpno ispitali svoje temeljno polazište o prividno nereferencijalnim konstrukcijama sa zamjениčkom imenicom *čovjek* u hrvatskome i zamjenicom *man* u njemačkome jeziku na mjestu subjekta, kojima se ne može pristupiti kao sredstvima bezličnog, već neodređeno-osobnog načina izražavanja. Istražujući foričke odnose između navedenih izraza i njihovih referenata, što je bio prvi cilj istraživanja, došli smo do zaključka da je vršitelj radnje, odnosno govornik/pripovjedač/doživljač u iskazima s tim zamjenicama na mjestu subjekta uvijek posredno prisutan. Čak i kada referent nije pobliže specificiran, tj. kada se čini uopćen, u glavnini slučajeva uvijek je osoban, tj. upućuje na govornika/doživljača/pripovjedača, jer polazi od njegova osobnog uvjerenja, odnosno iskustva. U okviru toga cilja zastupali smo mišljenje o ambiguitetnoj naravi obiju zamjenica koje mogu imati različite, ali i prikrivene referente. Oni osim govornika/doživljača ili pripovjedača mogu uključivati širi ili uži spektar drugih sudionika komunikacijskog procesa. Time smo granice svojih opservacija o tim zamjenicama proširili u odnosu na poznate spoznaje, sukladno čemu smo u okviru drugog cilja rada istraživali upravo ona referentna polja koja uključuju govornika i druge sudionike.

Analizirajući prividno nereferencijalnu uporabu izraza *čovjek* i *man*, koji dakle, svaki u svom referentnom polju uključuju različite referente, utvrdili smo da se prividno nereferencijalna uporaba navedenih pronominalnih izraza opire tradicionalnim monolitnim pristupima problematici. Ti pristupi ne uzimaju u obzir polifonost

izraza *čovjek* i *man*, koja se odnosi na činjenicu da njihov semantički spektar sadrži čitav niz nijansiranih značenja, na temelju čega smo formulirali tri glavne pretpostavke svojeg istraživanja. Prva pretpostavka odnosi se na pitanje temeljnih razloga primjene prividne referencijalnosti, na koje smo, analizirajući primjere u odabranom korpusu, dali dva međusobno isprepletena odgovora. Jedan je da se primjenom prividne nereferecijalnosti govornik želi zaštititi, nastojeći uopćiti vlastito iskustvo i ostati anonimn, dok je drugi nastojanje subjekta (govornika/doživljača/pripovjedača) da ne preuzme odgovornost za komunicirano i tako stekne imunitet od društvene kritike. No, to nisu jedini razlozi uporabe prividne nereferecijalnosti. U analizi primjera koji potječu iz književnih tekstova protagonisti upotrebljavaju pronominalne izraze *čovjek* i *man* kao sredstva neodređeno-osobnog načina izražavanja i kada se ne mogu nositi sa stvarnošću koja ih okružuje te se pomoću navedenih zamjenica odvajaju od događaja u svojoj blizini i vlastitog identiteta. Druga i treća pretpostavka u radu tijesno su povezane s prvom i temelje se na stavu da uporaba tih zamjenica kao neodređeno-osobnih sredstava izražavanja nije svojstvena samo jednom određenom vremenskom razdoblju, niti isključivo jednom funkcionalnom stilu jezika. U radu smo analizom primjera iz dvaju različitih korpusa i vremenskih razdoblja pokazali da su navedeni pronominalni izrazi kao sredstva prikrivene referencije u hrvatskom i njemačkom jeziku prisutni u jezičnoj uporabi kako danas, tako i u prošlosti. Primjena tih zamjenica na granici neodređenosti i osobnosti aktualna je u suvremenoj jezičnoj uporabi u novinarsko-publicističkom funkcionalnom stilu, ali neosporna je njezina relevantnost i u primjerima koji potječu iz književnumjetničkog funkcionalnog stila i to mnogo ranije u odnosu na suvremenu jezičnu uporabu (30-te godine prošlog stoljeća). U skladu s navedenim u radu zagovaramo reinterpretaciju kategorizacije tih zamjenica, koje zbog njihove dvojne prirode držimo djelomično nestabilnom kategorijom, a nipošto zatvorenim razredom. Slijedom ovih zaključaka ustanovili smo dva osnovna tipa značenja prividno nereferecijalne uporabe pronominalnih izraza *čovjek* i *man*: prvo značenje je generičko-egocentrično, koje uključuje govornika i druge ljude. Taj tip značenja podrazumijeva da se govornikovo iskustvo proteže i na druge ljude, što za posljedicu ima izražavanje intersubjektivnosti. Drugi ljudi na koje se proteže govornikovo iskustvo u okviru tog značenja mogu se zamisliti u istim ili sličnim situacijama te pokazati empatiju, što predstavlja strategiju izražavanja solidarnosti govornika s drugim ljudima, tj. govornik od drugih traži solidarnost i razumijevanje za svoje postupke. Drugi tip značenja je progresivno-egocentrično značenje, koje upućuje na govornika i ekskluzivnu skupinu referenata kojima govornik pripada te izražava veću povezanost pronominalnih izraza s govornikom. Premda Zifonun (2000: 242) to značenje na primjeru njemačkog *man* smatra obilježenim i rijetkim, navodeći primjere uporabe progresivno-egocentričnog *man* u Goetheovim djelima, smatramo

da je ono itekako prisutno u suvremenoj jezičnoj uporabi. Stoga u analizi polazimo od pretpostavke o postojanju progresivno-egocentričnih pronominalnih izraza *čovjek* i *man*, čija uporaba nije tek rijetka pojava svojstvena idiosinkratičkom književnom izričaju. Wales (1980), na čijem smo sustavu klasifikacije engleske zamjenice *one* temeljili vlastitu dvojni klasifikaciju izraza *čovjek* i *man*, polazi od stajališta da je *one* tijekom povijesti promijenio svoju uporabu od generalizirane [-egocentričan] do specifične [+egocentričan]. Budući da je riječ o semantičkom srodniku pronominalnih izraza *čovjek* i *man* u hrvatskom i njemačkom jeziku, držimo da bi u svjetlu naših zaključaka i polazišta koja zastupa Wales bilo zanimljivo istražiti pomak referencije kod analiziranih izraza u okviru kvantitativne dijakronijske studije temeljene na odgovarajućoj statističkoj metodologiji.

Kao što smo prethodno naveli, primarno polazište ove eksploratorne kvalitativne studije počiva na pretpostavci da se pronominalni izrazi *čovjek* u hrvatskom i *man* u njemačkom jeziku mogu i moraju promatrati kao zasebna kategorija zamjenica koje se nalaze na granici neodređenih i osobnih zamjenica, budući da se mogu upotrebljavati na mjestu sasvim konkretnih osobnih zamjenica kao što su *ja* (*ich*), *ti* (*du*), *on* (*er*) i *mi* (*wir*) te da je s njihovom uporabom povezan učinak *tipizacije* i *anonimizacije* (njem. *Typisierung*, *Anonymisierung*, v. Zifonun 2000: 242), koji se uporabom određenih osobnih zamjenica ne može postići. U skladu s trima pretpostavkama koje smo formulirali i opisali, zaključili smo da je pronominalne izraze *čovjek* i *man* potrebno promatrati kao sredstva impersonalizacije govornika/pripovjedača/doživljača, koji perspektivu prvog lica (*ja*, *mi*) mijenja za treće lice da bi se distancirao od iskaza, izrazio veću dozu objektivnosti, stekao anonimnost te u konačnici odbacio svaku odgovornost. Osim toga, perspektivu prvog lica govornik može zamijeniti pronominalnim izrazima *čovjek*, odnosno *man* i onda kada želi sugerirati nedostatak samosvijesti, nesigurnost i pretjeranu poslušnost, koja se očituje u nekritičkom podvrgavanju pritiscima okoline. Ta primjena osobito dolazi do izražaja u primjerima prividne nereferencijalnosti u književnim tekstovima, u kojima protagonisti, inače pripadnici viših slojeva društva, nastoje smanjiti rizik od potencijalne kritike ili amnestirati vlastite loše postupke i odluke.

Analizom prividno nereferencijalne uporabe zamjenica *čovjek* i *man* također smo zaključili da njezina implementacija predstavlja oblik jezičnog izraza temeljen na otklonu od gramatičke norme i stilističke neutralnosti, čime se postižu određeni učinci kao rezultat svjesnog i specifičnog izbora govornika iz jezičnog sustava. Takav specifičan izbor iz jezičnog sustava, sukladno našim pretpostavkama, nastaje iz nekoliko razloga: govornik nastoji pomaknuti odgovornost sa sebe kao pojedinca na kolektivne entitete, čime se postavljaju zajednički temelji na kojima počiva uvjerenost primatelja u poruke pošiljatelja. Pomoću prividno nereferencijalnih izraza

čovjek i *man* izbjegava se isključivo subjektivan prikaz doživljaja i prisvajanje iskustva, čime se govorniku omogućuje maskiranje vlastitih stavova u općenito prihvaćene. Nadalje, prividno nereferecijalna uporaba pronominalnih izraza tiče se umanjivanja i relativiziranja važnosti vlastite uloge u nekom procesu, kao i izražavanja nesigurnosti i izdvojenosti iz grupe. Govornik/pripovjedač/doživljač vrši pomak s prvog lica na *čovjeko* odnosno *man*, upućujući na sebe kao na pripadnika određene društvene elite, skupine pojedinaca od koje traži odmak u svrhu izražavanja solidarnosti ili postizanja konsenzusa oko njemu relevantnih tema. Na kraju, analiza primjera pokazala je da svjestan i specifičan izbor pronominalnih izraza *čovjek* i *man* u okviru prividne nereferecijalnosti protagonistima služi da promišljaju i upućuju jedni na druge, čime se u komunikacijskom procesu ostvaruju različiti učinci, od želje za bijegom od stvarnosti, do lišavanja osobnosti i slabljenja osobnog iskustva.

7. Umjesto zaključka

U ovome se radu pronominalni izrazi *čovjek* i *man* u hrvatskom i njemačkom jeziku promatraju s aspekta neodređeno-osobnog načina izražavanja, što znači da su navedeni izrazi preuzeli ulogu određenih osobnih zamjenica. Budući da pronominalni izrazi *čovjek* i *man* u stvarnosti stoje sasvim blizu osobnih zamjenica i isključivo se odnose na osobe, potrebno je pobliže sagledati njihovu ulogu u okviru prividno nereferecijalne uporabe i u svjetlu njihova ambivalentnog značenja, što doprinosi jasnijem i detaljnijem tumačenju ovih izraza. Zahvaljujući svojoj polivalentnosti, ti izrazi zaslužuju posebno mjesto u zamjeničkom sustavu dvaju jezika. Prividna nereferecijalnost analiziranih pronominalnih izraza, koja se odnosi na mogućnost transponiranja (postojanje prikrivene referencije na neku osobu), od čitatelja, odnosno slušatelja zahtijeva angažiran pristup u svojem tumačenju i primjeni. Obje zamjenice imaju važnu ulogu, kako nekada, tako i u suvremenoj jezičnoj uporabi, kada je riječ o izražavanju subjektivnih procjena koje trebaju postati općevažne, kodiranju različitih usmjerenosti na iskustvo te pozicioniranju sudionika komunikacijskog procesa u kontekstu koji obuhvaća društvene mreže i članstvo u grupi, društvene i konstitucionalne uloge govornika i slušatelja te društveni status i relativnu distancu sudionikâ.

Literatura

Dimova, Anna. 1981. Die Polysemie des Pronomens *man* in der deutschen Gegenwartssprache und die Kontextbedingungen für seine Monosemierung. *Beiträge zur Er-*

- forschung der deutschen Sprache* 1. 41–75.
- Durrell, Martin. 2002. *Hammer's German grammar and usage*. London: Hodder Arnold. <https://doi.org/10.4324/9781315722634>
- Fähnders, Walter. 1998. *Avantgarde und Moderne 1890–1933*. Stuttgart: J. B. Metzler Verlag. <https://doi.org/10.1007/978-3-476-00426-0>
- Fekete, Egon. 1969. Oblik značenje i upotreba određenog i neodređenog pridevskog vida u srpskohrvatskom jeziku. *Južnoslovenski filolog* 28(1–2). 321–386.
- Fludernik, Monika. 1995. Erzähltexte mit unüblichem Personalpronominagebrauch: engl. *one* und *it*, frz. *on*, dt. *man*. U Kullmann, Dorothea (ur.), *Erlebte Rede und impressionistischer Stil: europäische Erzählprosa im Vergleich mit ihren deutschen Übersetzungen*, 238–308. Göttingen: Wallstein Verlag.
- Fowler, Roger. 1971. *The languages of literature: Some linguistic contributions to criticism*. London: Routledge & Kegan Paul Ltd. <https://doi.org/10.4324/9781315543123>
- Grice, Paul H. 1975. Logic and Conversation. U Cole, Peter; Morgan Jerry L. (ur.), *Syntax and semantics, Volume 3: Speech acts*, 41–58. New York: Academic Press.
- Grubišić Pulišelić, Eldi. 2018. „Žena je jedno ništa“ Mele Hartwig. Feminizam u ženskom narativu postimperijalnog naslijeđa. *Književna smotra: časopis za svjetsku književnost*, 188(2). 95–103.
- Hasel, Gerhard F. 1993. Razumijevanje biblijskih riječi, rečenica i konteksta. *Biblijski pogledi*, 1(2). 95–127.
- Haspelmath, Martin. 1997. *Indefinite pronouns*. Oxford: Clarendon Press. doi: 10.1093/oso/9780198235606.001.0001
- Helbig, Gerhard. 1997. *Man-Konstruktionen und/oder Passiv? Deutsch als Fremdsprache* 2. 82–85.
- Helbig, Gerhard; Buscha, Joachim. 2001. *Deutsche Grammatik*. Leipzig: Langenscheidt Verlag Enzyklopädie.
- Hornby, Albert S.; Cowie, Anthony Paul; Windsor Lewis, Jack. 2010. *Oxford Advanced Learner's Dictionary*. 8. izd. Oxford: Oxford University Press
- Ivšić, Stjepan. 1970. *Slavenska poredbena gramatika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Johansson, Stig. 2004. Viewing languages through multilingual corpora, with special reference to the generic person in English, German and Norwegian. *Languages in Contrast* 4. 261–280. <http://dx.doi.org/10.1075/lic.4.2.05joh>
- Kluge, Friedrich. 2002. *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. Berlin: de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110223651>
- Kordić, Snježana. 2001. Izražavanje neodređenosti pomoću riječi *čovjek*. U Sesar, Dubravka; Vidović Bolt, Ivana (ur.), *Drugi hrvatski slavistički kongres: Zbornik radova I*, 467–477. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo.
- Kunkel-Razum, Kathrin; Münzberg, Franziska (ur.). 2005. *Duden: die Grammatik: unentbehrlich für richtiges Deutsch*. Berlin: Dudenverlag.

- Lyons, John. 1977. *Semantics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ljubešić, Nikola; Klubička, Filip. 2014. {bs,hr,sr} WaC – Web corpora of Bosnian, Croatian and Serbian. U Bildhauer, Felix; Schäfer, Roland (ur.), *Proceedings of the 9th Web as Corpus Workshop (WaC-9)*, 29–35. Göteborg: Association for Computational Linguistics. doi: 10.3115/v1/W14-0405
- Mühlhäusler, Peter; Harré, Rom. 1990. *Pronouns and people: The linguistic construction of social and personal identity*. Oxford: Blackwell.
- Silić, Josip. 2000. Kategorija neodređenosti/određenosti i načini njezina izražavanja. U Stolac, Diana (ur.), *Riječki filološki dani 3, Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa*, 401–406. Rijeka: Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci.
- Silić, Josip; Pranjković, Ivo. 2007. *Gramatika hrvatskoga jezika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Simeon, Rikard. 1969. *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva I-II*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Steinberg, Erwin R. 1979. *The stream of consciousness in the modern novel*. Port Washington: Kennikat Press.
- Thiher, Allen. 2009. *Understanding Robert Musil*. Columbia: University of South Carolina Press
- Trask, Robert L. 2005. *Temeljni lingvistički pojmovi* (prev. Benedikt Perak). Zagreb: Školska knjiga.
- Ungerer, Friedrich; Meier, Gerhard E. H.; Schäfer, Klaus; Lechler, Shirley B. 1984. *Grammatik des heutigen Englisch*. Stuttgart: Klett Verlag.
- Val-Seyfarth, Ellen. 1987. *Das unbestimmte Subjekt in gesprochener Sprache. Vorkommen, Funktionen und Gebrauchsbedingungen untersucht an Tonbandaufnahmen aus Baden-Württemberg, Bayrisch-Schwaben und Voralberg*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Wales, Katie. 1980. Personal and indefinite reference: the users of the pronoun *one* in present-day English. *Nottingham Linguistic Circular* 9(2). 93–117.
- Wales, Katie. 1989. *A dictionary of stylistics*. London: Pearson Education Limited. <https://doi.org/10.4324/9781315833507>
- Wales, Katie. 1996. *Personal pronouns in present-day English*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Weisstein, Ulrich. 2011. *Expressionism as an international literary phenomenon: twenty-one essays and a bibliography*. Amsterdam: John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/chlel.i>
- Zifonun, Gisela; Hoffmann, Ludger; Strecker, Bruno. 1997. *Grammatik der deutschen Sprache*. Berlin: de Gruyter.
- Zifonun, Gisela. 2000. „Man lebt nur einmal“. Morphosyntax und Semantik des Pronomens *man*. *Deutsche Sprache* 28. 232–253.
- Zuschlag, Katrin. 2002. *Narrativik und literarisches Übersetzen: erzähltechnische Merkmale als Invariante der Übersetzung*. Tübingen: Gunter Narr Verlag.

Književni izvori:

Hartwig, Mela. 1928. *Das Verbrechen – Novellen und Erzählungen*. Wien: Literaturverlag Droschl.

Krleža, Miroslav. 1938. *Na rubu pameti*. Zagreb: Biblioteka nezavisnih pisaca.

Internetski izvori:

hjp.znanje.hr (datum pristupanja 7. studenog 2018.)

<https://www.jutarnji.hr> (datum pristupanja 12. rujna 2018.)

<https://www.vecernji.hr> (datum pristupanja 10. studenog 2018.)

<https://www.24sata.hr> (datum pristupanja 20. listopada 2018.)

<https://www.faz.net.aktuell> (datum pristupanja 8. listopada 2018.)

<https://sueddeutsche.de/politik> (datum pristupanja 8. listopada 2018.)

www.spiegel.de (datum pristupanja 8. listopada 2018.)

www.enciklopedija.hr (datum pristupanja 1. prosinca 2018.)

Adrese autorâ:

Sandra Lukšić
Filozofski fakultet Split
Poljička cesta 35, Split
E-mail: sluksic@ffst.hr

Irena Zovko Dinković
Filozofski fakultet Zagreb
I. Lučića 3, Zagreb
E-mail: izovko@ffzg.hr

**PRONOMINALE QUASI-NICHTREFERENZIALITÄT ALS
IMMUNISIERUNGSSTRATEGIE DES SPRECHERS**

In diesem Beitrag wird auf der pragmatisch-semantischen Ebene der quasi-nichtreferentielle Gebrauch der pronominalen Ausdrücke *čovjek* und *man* im kroatischen und deutschen Zeitungs- und Erzähldiskurs untersucht, der zum Ausdruck einer unbestimmten Persönlichkeit dient. Der quasi-nichtreferentielle Gebrauch dieser Pronomen impliziert ihre Verwendung in Situationen, in denen sie auf bestimmte, von ihrem Geschlecht unabhängige, aber verdeckte Referenten hinweisen. Die Analyse soll zeigen wie eine subjektive Perspektive mit Hilfe vom quasi-nichtreferentiellen Pronominagebrauch durch eine objektive ersetzt werden kann, und was die potentiellen pragmatischen Implikationen die-

ser Ersetzung sind. Das Verfahren der Datenerfassung umfasst die Analyse vom quasi-nichtreferentiellen Gebrauch der beiden Ausdrücke in kroatischen und deutschen Zeitungen (*Jutarnji list*, *Večernji list*, *24 sata*, *Spiegel*, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, *Süddeutsche Zeitung*), sowie in der Novelle *Das Verbrechen* von Mela Hartwig und im Roman *Na rubu pameti* von Miroslav Krleža. Die analysierten Beispiele werden nach der Typologie und dem Ansatz von Wales (1980b), Helbig (1997) und Kordić (2001) kategorisiert. Die Ergebnisse der Analyse zeigen, dass der quasi-nichtreferentielle Gebrauch dieser Pronomen einen leistungsfähigen Mechanismus zur Umsetzung der Immunisierungsstrategie des Sprechers (des Akteurs, des Empfinders, des Autors und/oder des Erzählers) darstellen kann. Der Subjekt gewinnt seine Immunität indem er sich von der Äußerung und seiner eigenen Erfahrung distanziert, so dass er sie verallgemeinert, seine Egozentrik verbergt und implizit seine Verantwortung auf andere kollektive Einheiten überträgt.

Schlüsselwörter: *čovjek*; *man*; quasi-nichtreferentieller Gebrauch; Immunisierungsstrategie; Pragmatik.